



บรรณคดี๑๑๗๗

ประชุมพงษาวดารภาคที่ ๗



พิมพ์แจกในการศพนายอ

ปีมเสง พ. ศ. ๒๔๖๐



พิมพ์ที่โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ

๑๑๗๗

คำนำ

นายพลตำรวจตรี พระยาภักทธารบดีสี่หราชบาลเมือง มาแจ้งความแก่กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณว่า บุตรหลานจะทำการปลงศพสนองคุณนายอี่ ผู้เป็นอ่าวของพระยาภักทธาร ๗ พร้อมกับมีความศรัทธาจะรับพิมพ์หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นของแจกในการกุศลสักเรื่อง ๑ ขอให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือให้ ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเรื่องประชุมพงษาวดารภาคที่ ๗ ซึ่งกรรมการได้รวบรวม ฉบับไว้ ให้เจ้าภาพงานศพ นายอี่ พิมพ์ตามประสงค์

ที่เรียกว่าหนังสือประชุมพงษาวดารนี้ คือรวบรวมเรื่องพงษาวดารเกร็ดต่าง ๆ บรรดาได้ฉบับมาในหอพระสมุด ๗ ซึ่งเห็นว่าเป็นเรื่องน่ารู้เล่าอ่าน พิมพ์เพื่อให้ได้ทราบกันแพร่หลาย แลรักษาเรื่องโบราณคดีนั้นไว้มิให้สูญ หนังสือประชุมพงษาวดารจึงมักมีเรื่องแปลก ๆ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นหนังสือซึ่งชอบอ่านกันมาก

หนังสือประชุมพงษาวดารได้พิมพ์มาแล้วแต่ก่อนมี ๖ ภาค คือภาคที่ ๑ สมเด็จพระมาตุจฉา โปรดให้พิมพ์เมื่อทรงบำเพ็ญพระกุศลการศพนม่อมเจ้าคโณยวรนุช ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗

๒

ภาคที่ ๒ สมเด็จพระบรมราชินีพันปีหลวง โปรดให้พิมพ์
พระราชทานในงานศพ คุณหญิงฟักทอง จำแสนบดี ราชินีกุล
เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๓

ภาคที่ ๓ เจ้าพระยาอภัยราชามหาญาติธรรมธร พิมพ์แจกในงาน
ศพหม่อมเจ้าหญิงอรชร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสร
วิชิต เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๕๓

ภาคที่ ๔ พระยาศรีสำราญ พิมพ์แจกในงานศพมารดาเมื่อปี
เถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘

ภาคที่ ๕ คุณหญิงหุ่น รณไชยชาตยบุตร พิมพ์แจกในงานศพ
พระยารณไชยชาตยบุตร (สุขโชติกะเสถียร) เมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๔๖๐

ภาคที่ ๖ นายพลโท พระยาสิทธิราชฤทธิไกร พิมพ์แจกในงาน
ศพมารดา เมื่อปีมเสง พ.ศ. ๒๔๖๐

ประชุมพงษาวดารที่เจ้าภาพงานศพนายอี่ พิมพ์เล่มนี้จึงเป็น
ภาคที่ ๗

หนังสือประชุมพงษาวดารภาคที่ ๗ นี้ มีเรื่องรวบรวมไว้ ๔ เรื่อง
คือ (๑) คำให้การจันทกเรื่องเมืองบาหลี (๒) คำให้การเก้าสา
เรื่องหนังราชสีห์ (๓) คำให้การขุนโกลน เรื่องพระพุทธรูปบาท
(๔) คำให้การนายจาด เรื่องเหตุการณ์ในเมืองพม่าเมื่อพระเจ้า
มินดงทิวังกต หนังสือเหล่านี้ที่เรียกว่าคำให้การเพราะตามจาก

ผู้ที่รู้เห็นด้วยตนเองมาจดไว้ แต่เป็นเรื่องเนื่องในพงษาวดาร
ตั้งจะอธิบายโดยเฉภาะเรื่องต่อไปนี้

(๑) คำให้การจีนก๊กเรื่องเมืองบาหลี่นั้น คือเมื่อปีมเมีย
จุลศักราช ๑๒๐๘ พ.ศ. ๒๓๘๕ ในรัชกาลที่ ๓ พระยาสุวดีวาร
แต่งตั้งสำเภาให้จีนก๊กเป็นนายลำไปค้าขายที่เมืองบาหลี่ อยู่ข้างใต้ไม่
ห่างเกาะชวา ทำนองจะไม่ใคร่มีเรือไทยได้ไปถึงเกาะบาหลี่มาแต่
ก่อน เมื่อจีนก๊กกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้ตามคำให้การ
เพื่อจะได้ทรงทราบภูมิประเทศ แลการงานบ้านเมือง ตลอดจน
ระยะทางที่ไปมา แลมีข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยฝรั่งฮอลันดา
ยกกองทัพเรือไปตีเมืองบาหลี่เมื่อเวลาจีนก๊กอยู่ที่นั่น จีนก๊ก
เสมอเป็น “สั๊กซี่” ในการสงครามนั้น จึงจดคำให้การไว้ใน
ราชการ ถึงกระบวนถ้อยคำสำนวน แลข้อความในหนังสือคำให้
การของจีนก๊กเรื่องนี้ ควรนับว่าเป็นหนังสือแต่งดีด้วย เพราะ
ถ้อยคำสำนวนเข้าใจง่าย เรื่องราวก็เล่ากระจัดชัดเจนโดยข้อตรง
เป็นหนังสือที่น่าอ่าน แลให้ความรู้ลักษณะการค้าขายของไทยใน
สมัยนั้นเป็นอย่างดี ตัวข้าพเจ้าเองแต่แรกสังเกตแต่ชื่อเรื่องที่
เรียกว่า “คำให้การจีนก๊ก” ก็นึกหมิ่นทอดทิ้งเสียเป็นช้านาน
ทีหลังอยากจะรู้ว่า เป็นเรื่องอะไรจึงเรียกเอามาดู พอจับอ่านก็ชอบ
ใจ อ่านเพลินไปจนจบเรื่องในพักเดียวทั้ง ๒ เล่มสมุดไทย แต่

ท่านผู้อื่นจะชอบๆ ไม่นั้น ก็เห็นจะแล้วแต่อัชชาไศรย แต่ข้าพเจ้า จะกล้ารับรองว่าเป็นหนังสือเรื่องดี ดังแสดงมาทุกประการ

(๒) คำให้การเถาสา เรื่องหนังสือที่นั้น คือ เมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๗๕ พ. ศ. ๒๓๕๖ ในรัชกาลที่ ๒ หลวงอนุรักษ ภูเบศร์ กับนายฤทธิรงค์ กราบทูลว่าหญิงหม้ายคนหนึ่ง ชื่อ เถาสา อยู่ที่ริมวัดปากน้ำในคลองบางหลวง มีหนังสือแปลกปลาต ผืน ๑๖ เป็นหนังสือราชสีห์ของพระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยามรินทร์ นายอุสาม์ของเถาสาได้มาเมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก จึงโปรด ให้เรียกเถาสามาถามคำให้การ คำให้การนี้เป็นแต่เรื่องแปลก ปลาต ข้าพเจ้าได้ทำคำอธิบายเฉพาะเรื่องพิมพ์ไว้ข้างท้ายคำให้ การนั้นแล้ว

(๓) คำให้การขุนโชนนนั้น ในสำนวนไม่ชัดว่าเป็นคำ ให้การซึ่งรับสั่งให้ถามอย่างคำให้การจีนก็ก แต่คำให้การเถาสา สังกัดในทำนองความ ดูเหมือนจะทรงตั้งผู้ว่าราชการเมือง พระพุทธบาทขึ้นไปใหม่ ฤาณนั้น เมื่อจะทรงสถาปนารักษาพระ พุทธบาท เมื่อในรัชกาลที่ ๑ จะใคร่ทรงทราบแบบแผนประเพณี การรักษาพระพุทธบาทเมื่อครั้งกรุงเก่า ความปรากฏในบาน แพนกว่า เมื่อปีมโรงจุลศักราช ๑๑๔๖ พ. ศ. ๒๓๒๗ กรมการ ผู้ใหญ่ในเมืองพระพุทธบาทนั่งพร้อมกัน ถามคำให้การผู้ใดผู้

หนึ่ง ตรงนี้ตัวฉบับลบเสียทราบไม่ได้ว่าใคร แต่เข้าใจได้ว่า
 เป็นขุนโชตน คือชาวบ้านในตำบลพระพุทธรบาท ซึ่งได้ยก
 ย่องขึ้นไว้เป็นผู้ใหญ่โดยเป็นผู้มีอายุ ขุนโชตนนี้เล่าถึงตำนาน
 พระพุทธรบาท ตลอดจนถึงแบบแผนประเพณีที่ รักษาพระพุทธรบาท
 มาในครั้งกรุงเก่า คำให้การนี้ เชื่อได้ว่าคงจะได้บอกส่งเข้า
 มายังกรุงเทพ ฯ สังเกตข้อความ ที่กล่าวในคำให้การเห็นว่า
 มีหลักฐานอยู่บ้างก็จริง แต่เป็นเรื่องราวแบบแผนซึ่งเป็นความ
 จริงตามตำราแต่ทำเนียบการรักษาพระพุทธรบาทครั้งกรุงเก่าซึ่งยังไม่
 ปรากฏในหนังสืออื่น ๆ ให้ความรู้ในทางโบราณคดีคืออยู่เป็นต้น
 ว่าเรื่องตำนานพรออยพระพุทธรบาท ได้ ความในหนังสือนี้
 ดียิ่งกว่าที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงษาวดาร คือว่า เหตุที่จะพร
 รอยพระพุทธรบาทนั้น เดิมพระสงฆ์ไทยออกไปลังกาทวีป
 ซึ่งมีรอยพระพุทธรบาทอยู่บนยอดเขาสุมนะกุฎ เป็นที่สักการ
 บูชาของชาวลังกา พระสงฆ์ไทยไปนมัสการรอยพระพุทธรบาท
 นั้น พระสงฆ์ลังกาจึงบอกว่า ที่ในกรุงศรีอยุธยาก็มีรอยพระ
 พุทธรบาทอยู่ที่เขาสุพันธ์เหมือนอย่างที่ตั้งหพทวีป พระสงฆ์ไทย
 ได้เนื้อความนี้มาทุกแต่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ฯ มีรับสั่งให้หัว
 เมืองเที่ยวตรวจตราหารอยพระพุทธรบาทตามที่ชาวลังกาว่า เมือง
 สระบุรีให้สืบสวน ไปได้ความจากพรานบุญ ว่ามีรอยเหมือนรอย
 ที่อยู่ที่เขานั้นรอย๑ซึ่งพรานบุญได้พบปะไว้แต่ก่อน เมืองสระบุรี
 จึงบอกเข้ามากราบทูลฯ ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงษาวดาร

(๔) คำให้การนายจาด เรื่องเหตุการณ์ในเมืองพม่าเมื่อพระเจ้ามินดงทวงยศคนนั้น นายจาดคนนั้น ปราบกฏในคำให้การว่าเป็นข้าเก่าของกรมหมื่นวิศนุนารณนิภาธร แต่จะมีฐานะอย่างไรในชั้นหลังแลเหตุใดจึงออกไปเมืองพม่าไม่ปรากฏ ลองสืบสวนดูเมื่อจะพิมพ์หนังสือนี้ ก็ไม่ได้ความ ปรากฏในคำให้การแต่ว่า นายจาดออกไปเมืองพม่าในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีจอจุลศักราช ๑๒๓๖ พ. ศ. ๒๔๑๗ ไปอยู่ที่เมืองมันดเล ๔ ปี ได้เข้ารับราชการพม่า แลเคยเข้าเฝ้าพระเจ้าอังวะ นายจาดกลับมากรุงเทพฯ เมื่อปีเถาะจุลศักราช ๑๒๔๑ พ. ศ. ๒๔๒๒ คำให้การนี้ แม้ในหนังสือไม่กล่าวชัดว่ารับสั่งให้ถาม แลทำนองสำนวนเป็นเขียนบอกแก่ขุนนาง ด้วยใช้คำว่า “ข้าพเจ้า” ฉนก็ดี เข้าใจว่าคำให้การนี้มีรับสั่งให้ถาม เพราะเวลานั้นในเมืองพม่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ปรากฏว่ามีเหตุฆ่าฟันกันวุ่นวาย นายจาดฟังมาจากเมืองพม่า ได้รู้เห็นเหตุการณ์นั้น สมควรถามคำให้การไว้เป็นความรู้ในราชการ อีกประการ ๑ ต้นฉบับคำให้การนี้หอพระสมุด ฯ ได้มาจากทางอาลักษณ์ จึงเชื่อได้ว่าเป็นอย่างต่ำคงเป็นหนังสือซึ่งได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเมื่อในรัชกาลที่ ๕

ว่าโดยตัวเรื่องในคำให้การของนายจาด ข้อความที่ให้การกล่าวตามรู้ตามเห็นแจ่มแจ้งดี แต่ยังมีเหตุอย่างอื่น ชึ่งน่าอ่าน คำให้การนี้ในทางศึกษาโบราณคดี ก็ถือว่า เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นใน

เมืองพม่าเมื่อพระเจ้าทีบอจะได้ราชสมบัตินั้น แม้มือเอามาแต่งหนังสือกันแล้วเป็นหลายฉบับ แลที่สุดได้แปลเป็นภาษาไทย มีแล้วก็จริง แต่บรรดาหนังสือเหล่านั้น เป็นของแต่งเมื่ออังกฤษได้เมืองพม่าแล้ว ผู้ที่แต่งลงมือแต่งเมื่อตัวรู้เรื่องตลอด แลใจตนได้ตัดสินผิดชอบเสียเสร็จแล้ว ถ้าจะว่าอีกในยหนึ่ง ก็เหมือนกับแต่งหนังสือเรื่องสงคราม เมื่อรู้ว่าข้างไหนแพ้ชนะ เสียก่อนแล้ว แต่คำให้การของนายจาคนั้นเล่าในเวลาเหตุการณ์ ยังไม่ถึงที่สุด เล่าตามความรู้เห็นในเมืองพม่าที่เป็นอยู่ในเวลา เมื่อเกิดเหตุการณ์อันนั้น ด้วยความเป็นอุเบกขา ถ้าใครอยาก รู้ว่าคนในเมืองพม่าคิดเห็นกันอย่างไรในเวลาเกิดเหตุการณ์ เมื่อพระเจ้าทีบอได้ราชสมบัติ อ่านคำให้การของนายจาจะเข้าใจ ความจริงได้ดีกว่าอ่านหนังสือที่ฝรั่งแต่งในเรื่องพระเจ้าทีบอทุกเรื่อง ราคาคำให้การของนายจาจึงมีในทางโบราณคดีดังกล่าวมานี้ แต่ต้องทรงจำไว้อย่างหนึ่งว่านายจาเป็นไทยไปอยู่ในเมืองพม่า ความรู้เห็นก็ต้องเพียงเท่าชาวต่างประเทศที่ไปอยู่ในหมู่พลเมืองนั้นคนใด ถ้าผู้อ่านคำให้การของนายจา อ่านด้วยความเข้าใจตั้งข้าพเจ้า แสดงมา คงจะเห็นว่าคำให้การนี้เป็นหนังสือที่น่าอ่านเรื่อง ๑

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้ว ว่าความจริงในเหตุการณ์เรื่องพระเจ้าทีบอ โดยมากเป็นของฟังมารู้กันในชั้นหลัง คำให้การ

ณ

นายจาคกล่าวตามที่พม่าเข้าใจกันโดยมากในเวลานั้น ย่อมผิด
กับการที่เป็นจริงอยู่หลายแห่ง ข้าพเจ้าได้ลองสอบกับเรื่องที่
เซอร์เยมสก็อตได้สืบสวนเรียบเรียงไว้ในหนังสือ คเสตเคียพม่า
เหนือ ซึ่งรัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์เยมสก็อตเรียบเรียงนั้น เก็บ
แต่ใจความมาลง เป็นอธิบาย หมายเลขไว้ตรงข้อความที่ทำให้ การ
คลาศเคลื่อนกับความจริงไม่ชัดเจน แต่ได้ลงอธิบายความ
ข้ออื่น ซึ่งเห็นสมควรจะอธิบายไว้ให้ผู้อ่านเข้าใจสวดกขึ้นด้วย
อีกหลายแห่ง

ข้าพเจ้าหวังใจว่า ท่านทั้งหลายที่ได้รับสมุดเล่มนี้ไปอ่านคง
จะพอใจอ่านเรื่องที่ได้รวบรวมมาพิมพ์ไว้ แลคงจะอนุโมทนากุศล
บุญราษี ซึ่งบุตรหลานได้บำเพ็ญสนองคุณนายอี่ แลที่ได้พิมพ์
หนังสือเรื่องนี้ให้ปรากฏแพร่หลายเป็นครั้งแรก

ตั้งวงพิมพ์ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐

สารบัญ

คำให้การจีนก๊ก	หน้า ๑
คำให้การเงี้ยว	„ ๔๘
คำให้การขุนโขลน	„ ๕๓
คำให้การนายขาด	„ ๗๐

คำให้การจีนก๊ก เรื่องเมืองบาห์ตี

๑ วัน ๙ ค่ำ ปีมเมียอัฐศก (จุลศักราช ๑๒๐๘) พระยาสมุทปราการบอกส่งตัวจีนก๊กนายเรือ พระสวัสดิวาริแต่งไปค้าเมืองบาห์ตีกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตามจีนก๊กด้วยการบ้านเมืองบาห์ตี ฯ

๑ วัน ๑ ค่ำ ปีมเมียอัฐศกเพลาค่ำ ๕ ทุ่มเศษ พระยาพิพัฒน์ โภชานำคำให้การจีนก๊กขึ้นถวายบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าให้ส่งให้กรมพระออลักษณเจ้าลองไว้ที่โรงออลักษณฉบับ ๑ นั้น

๑ วัน ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๘ ปีมเมียอัฐศก หมื่นชำนาญนิพนธ์กรมท่า นำคำให้การไปส่งนายเทียรฆรายนายเวรกรมพระออลักษณแล้ว ฯ

๑ ข้าพเจ้าจีนก๊กนายเรือให้การว่า พระสวัสดิวาริแต่งเรือกิมฉายยาว ๑๔ วา ปาก ๔ วา ลำ ๑ ให้ข้าพเจ้าเป็นนายเรือ จีนคงเป็นลำต้า จีนฉายเป็นหวยเตี้ยว ลูกเรือ ๓๖ คน บรรทุกสินค้าเกลือ ๑๕๐ เกวียน น้ำมันมะพร้าวหนัก ๓๐๐ บาท ฝรั่งหนัก ๑๐๐ บาท น้ำตาลดำหนัก ๔๐๐ บาท ฝรั่งหนัก ๔๐๐ บาท แพรจีนเจ้า ๒๐ ม้วน แพรฝรั่ง ๓๐ พับ ไปค้าขายเมืองบาห์ตี ล่องไปจากกรุงเทพ ฯ ณวัน ๑๓ ค่ำ ปีมเสงสัปตศก ฯ

๑ วัน ๑๑ คำ เรือตกถูกผูกเชือกเสาเพลลาใบพร้อมเสร็จ ฯ

๑ วัน ๑๑ คำ ป้อมแสงสัปตศกไช้ ใบออกจากหลังเต่าลมเป็น
ว่าวเปนสลาตัน ไปเดือน ๑ กับ ๗ วัน ถึงเมืองใหม่ (สิงคโปร์)
แวะเข้าจำหน่ายสินค้าที่เมืองใหม่บ้าง ยังอยู่ที่เรือบ้าง แล้วข้าพเจ้า
จัดชอกกะทะ ๕๐๐ เกา สีเสียด ๒๐๐ บาท ถ้วยชามใหญ่น้อย
๑๐๐๐ ชอง ทองอังกฤษ ๑๐๐๐ ม้วน ไหมทอง ๕๐ หีบ ผ้าขาว
๕๐ พับ ผ้าเนื้อดีบ ๑๐๐ พับ สินค้าที่เมืองใหม่ลงบรรทุกเรือ
ข้าพเจ้าไปจ้างต้นหนอังกฤษว่าราคาเดือนหนึ่ง ๗๐ เหรียญ ฯ

๑ ครั้นณวัน ๕ ๓ คำ ป้อมแสงสัปตศกไช้ ใบเรือออกจากเมือง
ใหม่ ตัดข้ามช่องเมืองเรียว ๕ วัน ถึงเกาะถังบัวสือ เกาะ
เปนรูปตะบะ เพลาพลบคำเรือเกยศิลาใหญ่ค้างอยู่ ชวนกันยก
มือขนมัสการเทพยดา แล้วกราบถวายบังคมสมเด็จพระพุทธเจ้า
อยู่หัว ขอเอาพระเดชพระคุณปกเกล้าปกกระหม่อมเป็นที่พึ่ง
อย่าให้เรือเป็นอันตรายเลย คลื่นลมก็สงบ ประมาณ ๓ ยาม
น้ำขึ้น เรือจึงหลุดออกจากศิลาใหญ่ได้ ข้าพเจ้ากับลูกเรือชวน
กันเป็ดระวางน้ำดู ก็หาเห็นมีน้ำในระวางไม่ นายเรือว่ากับต้นหน
อังกฤษว่าหลับตาไช้ ใบเรือมาจนเกยศิลา ต้นหนอังกฤษตอบว่า
ข้าเคยไช้กำปั่นนำเรือจับเขมร เรือจีนเอาข้างเรือจับเขมรอย่างนี้
ข้าไม่เคยไช้ ลูกเรือทั้งปวงร้องกับนายเรือว่า ถ้าไม่เปลี่ยน
ต้นหนใหม่ เราก็จะชวนกันขึ้นเสีย ไม่เอาชีวิตไปให้เปน

เหยื่อปลาแล้ว แล้วชวนกันทอดสมอลง ข้าพเจ้าเห็นเรือ
ปลาใช้ใบเข้ามาใกล้ ข้าพเจ้าจึงเรียกจันนายเรือปลาเข้ามาว่าจ้าง
โดยสานไปเมืองใหม่เป็นเงิน ๑๖ รูด ข้าพเจ้ากับต้นหนอังกฤษ
ถูกเรือด้วยคน ๑ เข้ากัน ๓ คน ลงเรือปลา มาแต่เรือใหญ่
วัน ๑๔ ๓ คำ ใช้ใบมาวัน ๑ กับกิน ๑ ถึงเมืองใหม่ ต้นหน
อังกฤษก็ขึ้นอยู่ที่เมืองใหม่ ข้าพเจ้าเที่ยวหาต้นหนได้แขกมุกิด
๒ คนเป็นต้นหนใหญ่คน ๑ รองคน ๑ ว่าราคากันไปถึงเมืองบาห์ลี
จนกลับมาเมืองใหม่ เป็นเงิน ๑๖๐ เหรียญ แขกมุกิดก็ยอม
รับเป็นต้นหน ข้าพเจ้าพาแขกมุกิด ๒ คน จ้างเรือปลาเป็น
เงิน ๔ เหรียญ ฯ

๑ วัน ๒๔ คำ ออกจากเมืองใหม่ รุ่งขึ้น ๓ คำ เพลา
กลางวันถึงเรือใหญ่ เปลาเย็นตอนสมอใช้ใบเรือออกจากอ่าว
ถึงบัว ตั้งนำเรือไปทิศใต้ไป ๓ วันถึงเกาะปูนโต ๆ อยู่ข้างตะวัน
ตก ใช้ใบเรือไปอีก ๕ วันถึงนำเมืองหมาสิน ไปแต่เมือง
หมาสินเพลากลางคืน ต้นหนห้ามไม่ให้ตามไฟ กลัวปลาใหญ่
จะมาหนุนเรือ ไป ๗ วัน เข้า ๒๑ วันถึงเมืองบาห์ลี ทำเรือ
จอดอยู่ข้างตะวันตก ทอดสมอน้ำทุก ๖๐ วา กว้านสำบนลง
ข้าพเจ้ากับต้นหนแขกก็ลงสำบน ลูกเรือแจวสำบนชนบกชาย
ทะเล ข้าพเจ้ากับต้นหนแขกเดินบกไปเที่ยวหาห้างกะปิตัน ไป
ถึงห้างกะปิตันบันตัดถามข้าพเจ้าว่า มาแต่เมืองไหน ข้าพเจ้า

บอกว่าเรือมาแต่กรุงเทพฯ ฯ กะปัดันบันดัดก็ดีใจ จวนเพลายื่น
กะปัดันหาเข้าเลี้ยงข้าพเจ้ากับต้นหนให้กินอยู่เสร็จแล้ว กะปัดัน
ให้ข้าพเจ้านอนอยู่ที่ห้องกิน ๑ ฯ

๑ วัน ๓๔ ค่ำ ปีมเสงสัปตศกเพลาค่ำ กะปัดันเอาเรือบด
๒ ลำให้ไปจูงเรือใหญ่ข้าพเจ้ามาทอดอยู่น้ำห่าง น้ำฤก ๒๕ วา
ครั้นเพลาค่ำประมาณ ๒ ยามเศษ เกิดลมพายุใหญ่พัดต้นมะพร้าว
ต้นหมากต้นไม้ใหญ่หักเป่นอันมาก เรือทอดสมอ ๔ ตัว ลูลม
อยู่ประมาณ ๓ ยามเศษจึงหายลมพายุ ฯ

๑ ครั้นรุ่งขึ้น วัน ๓๔ ค่ำ ข้าพเจ้าจัดสิ่งของกำนัน ๔ แห่ง
ลงสำบันแจวเข้าไประมาณ ๔ เส้นเศษถึงท่าห่างกะปัดัน ข้าพเจ้า
จัดผลลำไยแห้ง ผลพลับแห้ง ผลส้มจิ้น ผลแห้วจิ้น กะเทียม
คอง ใบชา ปลาใบไม้ วนเส้น เข้กัณ ๘ สิ่งกำนันกะปัดัน
บ้านกะปัดันก่ออิฐถือปูน มุงกระเบื้อง มีจิ้นอยู่ที่บ้านกะปัดัน
๒๐ คน มีตลาด ๆ ชายผ้าแพร ผ้าขาว ร่ม ถ้วย ชาม ผักปลา
กล้วย ส้ม ของกินเป็นอันมาก มีคันท้องคนขาย แต่ผู้ชาย
เดินเสมอ แต่เพลาค่ำเงินเพลาค่ำเปลี่ยนกันไปมาบ้างประมาณ
๑๐๐ คน ๒๐๐ คนเศษ ข้าพเจ้าให้กะปัดันพาข้าพเจ้าเอาของอีก
๘ สิ่งไปกำนันปลัดเมือง ข้าพเจ้าไปจากบ้านกะปัดันหนทางกว้าง
ประมาณ ๖ วา เดินไปสัก ๓๐ เส้นเป่นชั้นขึ้นไปลาดเหมือนตะ
พานข้างสูง ๕ ศอก แล้วเป่นที่เสมอไปประมาณ ๕ เส้น จึง

หอสมุดกลาง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เป็นชั้นสูงขึ้นไปอีก ๕ สอกเหมือนกัน ไปกว่าจะถึงบ้านปลัด
เมืองเป็นชั้น ๒๐ ชั้น มีบ้านอยู่ ๒ ข้างทางมีกำแพงดินกั้นหน้าบ้าน
แล้วปลูกต้นขนุน ต้นมะขาม ต้นกะดังงา ต้นมะพร้าว ต้นไทร
ต้นมะม่วงบ้าง ทั้ง ๒ ฟากทางกึ่งประกัน ร่มแดดตลอดกันไปทุก
ชั้น ๆ จนถึงบ้านปลัดเมือง ที่อยู่ชาวบ้านทำเป็นตึกดินดิบ หลัง
คาเป็นกระโจม มุงแฝกเหมือนกัน หลังบ้านเป็นนาหามีกำแพง
กั้นไม้ เลียงโค เลียงกระบืออยู่หลังบ้าน แต่บ้านกะปิดันไป
จนถึงบ้านปลัดเมืองทางประมาณ ๑๐๐ เส้น ข้าพเจ้าไปถึงบ้าน
ปลัดเมือง ข้าพเจ้าก็ยกของขึ้นไปบนเรือนปลัดเมือง ๆ ตามกะ
ปิดันว่ามาแต่ไหน กะปิดันบอกว่าพระสวัสดิวารเจ้าทรัพย์อยู่ที่
กรุงเทพฯ ๆ แต่งให้จันก๊กเป็นนายเรือคุมสินค้าออกมาค้าขายเมือง
บาหลี่ ปลัดเมืองถามข้าพเจ้าว่ามาค้าขายเมืองบาหลี่นี้จะประสงค์
สินค้าสิ่งใด ข้าพเจ้าบอกปลัดเมืองว่าจะจัดหาซื้อเพชร ทับทิม
มรกตใหญ่ ๆ ที่มีราคาเข้าไปหูลเกล้า ๆ ถวายสมเด็จพระพุทธเจ้า
อยู่หัวณกรุงเทพฯ ปลัดเมืองว่ากับข้าพเจ้าว่าเมืองบาหลี่นี้เป็นเมือง
ป่าหามีเพชรพลอยไม่ มีแต่เข้าสารถั่วงากาเฟียาเส้นกับผลไม้
สด ทุเรียน มังคุด ลางสาต เงาะ ส้มโอ ส้มเปลือกบาง ส้ม
มะเบ้ ส้มเกลี้ยง ต่าง ๆ มีอยู่เป็นอันมาก ปลัดเมืองสั่งให้
คนจัดหาเข้ามาเลี้ยงข้าพเจ้า ๆ เห็นบ้านปลัดเมืองก่อกำแพงดิน
ล้อมบ้านกว้างประมาณ ๓ เส้นเศษ มีโรงขังน่านอกกำแพง ๓

หลัง ๆ ๑ ซื่อประมาณ ๕ ศอก ๔ เหลี่ยม เสาเครื่องบนทำด้วย
ไม้สักตั้งอยู่กลาง มีตะเข้ ๔ มุม กลอนไม้ไผ่มุงด้วยแฝกหลังคา
รอบแหลมเช่นกับหลังคาบ้านเหมือนกันทั้ง ๓ หลัง หลังที่รับ
แขกไม่มีฝา พื้นดินสูงประมาณศอก ๑ มีแคร่ตั้งไว้ ๒ อันยาว
ประมาณ ๕ ศอก กว้างประมาณ ๓ ศอก ตั้งอยู่มุมละอัน มีช่อง
เดินกว้างประมาณ ๓ ศอก ข้าพเจ้าเห็นมีปืนคาบศิลาวางไว้บน
กระโตกแก้ว ประมาณ ๖๐ ปอก ๗๐ ปอก ทวนยาว ๕ ศอก ๑๐ ศอก
วางไว้บนข้อโรง ประมาณ ๖๐ เล่ม ๗๐ เล่ม ตัวนายนั่งอยู่บน
แคร่หุ้มผ้าตาโถงคาดเอว ผ้ารวทอด้วยไหม ตัดผมดอกกระ
ทุม อายุประมาณ ๔๐ ปีเศษ มีเบาะผ้าแดงวางบนเสื่อสานด้วย
ไม้ไผ่เส้นเลื่อยตรองนั่งพื้น ๑ พวกขุนนางบ่าวไพร่ ชายหญิง
นั่งอยู่ที่พื้นดินข้างล่างเสมอกับข้าพเจ้าประมาณ ๓๐ คน มีหญิง
สาว ๆ ประมาณ ๑๑ คน ๑๒ คนนั่งอยู่ข้างแคร่ พวก ๑ หุ้มผ้า
ไหมตาตรงแขก หุ้มผ้าด้ายตาตรงแขกบ้าง หุ้มผ้าตาตรงสี
ต่าง ๆ หุ้มผ้าข้อมขม้นสีเหลืองบ้าง นั่งดูข้าพเจ้า พวกผู้ชาย
บ่าวปลัดเมืองยกโต๊ะไม้กลิ้งไม้ได้ทาสี รูปโต๊ะนั้นเหมือนรูป
โต๊ะเก้าอี้ ในโต๊ะนั้นรองใบตองสด เข้ากองกลางโต๊ะ มีกะทง
ใบตองล้อมกองเข้า ๗ กะทง ในกะทงเนื้อสุกรย่างกะทง ๑ กะทง
ตับสุกรทอดกะทง ๑ กะทงใส่สุกรทอดน้ำมันกะทง ๑ กะทง
ถั่วเหลืองขั้วน้ำมันกะทง ๑ กะทงเกลือปั้นกะทง ๑ พริกเทศกับ

หอมทอดน้ำมันกะทง ๑ แตะกว่าผ่าตามยาวกะทง ๑ ให้ข้าพเจ้า
 รับประทาน หามี่สามเข้าไม้ ข้าพเจ้าเรียกเอาสามเข้า ๒ สามมา
 ใส่เข้ารับประทาน ข้าพเจ้ากับกะปิต้กับเปิบเข้าหยิบกับรับประทาน
 เหมือนอย่างไทย พวกชายหญิงที่นั่งดูข้าพเจ้ารับประทาน พุด
 กันตามภาษาบาลียิ้มแย้มหัวเราะกันทุกคน ครั้นข้าพเจ้ารับประ
 ทานเข้าอิ่มแล้ว ปลัดเมืองถามข้าพเจ้าว่า ที่กรุงเทพฯ ๓ กิน
 เข้าอิ่มแล้วกินอะไรอีกบ้าง ข้าพเจ้าบอกว่ากินเข้าแล้ว กินขนม
 กินลูกไม้ต่าง ๆ บ้างเป็นของหวาน ปลัดเมืองจึงให้คนยกโต๊ะไม้
 กลึงมาโต๊ะ ๑ ใส่มะเขีป มังคุด ส้มเปิ้ลลูกบาง น้อยหน้า กล้วย
 สั้นบ้าง ออกมาให้ข้าพเจ้ารับประทาน แล้วเอาหมากพลู ใส
 หีบทองเหลืองเครื่องในตลับของพลู ทำด้วยเงิน พลุนั้นจับ
 เหมือนไทยจับ ๆ ๑ ซ้อน ๓ ใบผูกด้วยด้าย กินปูนขาว ข้าพเจ้า
 รับประทานแล้ว กะปิต้กับปลัดเมืองบ่าวประมาณ ๔-๕ คน
 พาข้าพเจ้าไปหาเจ้าเมืองรอง เดินไปแต่บ้านปลัดเมืองประมาณ
 เส้นเศษ ทางเดินสูงเป็นชันชันไปกว่าที่บ้านปลัดเมืองประมาณ ๕
 ศอก ลาดเหมือนสะพานข้าง มีบ้านอยู่ ๒ ฟากทาง ประตูต้นไม้
 นำบ้านเรียงไปทั้ง ๒ ฟาก กิ่งประกำร่มแดด แล้วเป็นที่เสมอ
 ไปประมาณเส้นเศษก็ถึงบ้านเจ้าเมือง มีกำแพงดินล้อมบ้านกว้าง
 ประมาณ ๑๐ เส้น สูงประมาณ ๕ ศอกเศษ ทำหลังคาบนกำแพง
 มุงแฝกให้ร่มฝนรอบทั้ง ๔ ด้าน กะปิต้กับปลัดเมืองพาข้าพเจ้า

เข้าประตูชั้นนอก เข้าไปประมาณ ๑๐ วาถึงโรงที่รับแขก ช่อ
กว้างประมาณ ๓ วา ๕ เหลี่ยม พื้นดินหลังคาเป็นกระโจมมีแคร่
ที่นั่งอยู่ ๒ ข้างเหมือนกับบ้านปลัดเมือง ข้าพเจ้าเห็นมีคนอยู่
ชาย ๓ หญิง ๕ รวม ๘ คน ผู้ชายเอาเสื่อสานด้วยไม้ไผ่ กว้าง
๔ ศอก ยาว ๕ ศอก มาปลงที่พื้นดิน ๓ ผืน กะปัดันจึงบอก
ข้าพเจ้าภาษาจีนว่าให้นั่งอยู่ที่นั่นก่อน ข้าพเจ้าก็นั่งลง ปลัดเมือง
ที่พาข้าพเจ้าไปจึงเรียกหญิง ๒ คนมาๆ นั่งพับเพียบประสานมือไว้
บนตัก ปลัดเมืองพูดภาษาบาลีกับหญิง ๒ คนประการใดข้าพเจ้า
ไม่ทราบ หญิง ๒ คนก็เปิดประตูเข้าไปข้างใน ข้าพเจ้าเห็น
มีปืนคาบศิลาวางไว้บนกระไดแก้วประมาณ ๘๐ บอก ๕๐ บอก
ทวนยาว ๕ ศอก ๑๐ ศอก ไว้บนช่อโรงรับแขกประมาณ ๗๐
เล่ม ๘๐ เล่ม แล้วกะปัดันบอกข้าพเจ้าว่า หลังบ้านเจ้าเมือง
รองมีตลาด ๆ หนึ่ง จะมีคนซื้อขายอยู่มากน้อยเท่าใดข้าพเจ้า
หาเห็นไม่ เห็นขุนนางนุ่งผ้าขาวคาดผ้าขาวเหน็บกฤษฝักไม้ตาย
ไว้ผมมวยเหมือนพราหมณ์ บักดอกต้นทมที่มวยผมเหมือนกัน
ทั้ง ๔ คนมาทางประตูที่ข้าพเจ้าเข้าไปนั่งอยู่บนแคร่ก่อน อยู่ประ
มาณครู่ ๑ เจ้าเมืองจึงออกมา ข้าพเจ้าเห็นนุ่งผ้าไหมตาโกงตา
โต ๓ นิ้ว ตาผ้ามีแต่สีขาวสีดำ นุ่งผ้าเอาชายข้างหนึ่งเข้าข้างใน
แล้วหันมาทักกันเหลือชายข้าง ๑ ประมาณ ๓ ศอก หยิบกลาง
มาเหน็บ แล้วเอาผ้าไหมรวแดงรวดำยาวไปตามพื้นพื้นเอวเข้า

๓ รอบ ชายผ้าเอาด้ายขาวเข้ดยาว ๔ ศอกชายผ้าพันทับเข้าอีก
 ๓ รอบ เหน็บกฤษฝักทองคำ ตัดผมดอกกะทู้ม โปกผ้าแดง
 กว้างประมาณ ๓ นิ้วรอบชาย ๒ ข้าง ผูกข้างหลัง อายุประมาณ
 ๓๐ ปีเศษ มีหญิงอายุ ๑๑ ปี ๑๒ ปี ถือพานหมากทองคำคน ๑ ถือ
 รมเมืองจันทน์ยาวปิดทองทั้งคัน ๑ ถือบ้องสลัดมีลูกดอกคนละคัน ๒
 เดินเปล้ามากคน ๑ ตามออกมาด้วย รูปพานหมากรีเหมือนรูปไข่
 ปากกว้างโดยรีประมาณ ๑๕ นิ้วสูงกับเศษ เครื่องในพานจะเป็น
 ทองเงินประการใดข้าพเจ้าไม่เห็น เจ้าเมืองขึ้นนั่งบนแคร่ ขุนนาง
 นุ่งขาว ขุนนางคาดเอว ขุนนางผ้าขาว ๔ คนนั้นนั่งขัดสมาธิประ
 ธานมือไว้บนตักนั่งอยู่บนแคร่ผืนหน้าเข้าหากัน ข้างขวา ๒ ข้าง
 ซ้าย ๒ ปลัดเมืองกะปัดันกับข้าพเจ้า ก็นั่งขัดสมาธิประธานมือ
 อยู่ที่เสื่อพื้นดิน หางน้ำเตงที่เจ้าเมืองนั่งออกมาประมาณ ๔ ศอก
 ข้าพเจ้าเห็นหญิงออกมาแต่ข้างใน มานั่งอยู่ข้างหลังแคร่ที่เจ้าเมือง
 นั่งประมาณ ๕๐ คนเศษ ผู้ชายเข้ามาทางข้างหน้าประมาณ ๓๐ คน
 เศษ มานั่งอยู่กับดินชั้นต่ำต่ำกว่าที่ข้าพเจ้านั่งประมาณศอกเศษ
 แล้วเจ้าเมืองพูดภาษาบาลีให้กะปัดันถามข้าพเจ้าภาษาจีน ว่า
 ข้าพเจ้าเป็นลูกกำมาแต่เมืองไหน ข้าพเจ้าบอกว่าเรามาแต่
 กรุงเทพฯ เหมือนข้าพเจ้าบอกกับปลัดเมือง เจ้าเมืองจึงว่าเมือง
 บาลีเป็นเมืองป่าหามิแพ้ชรพลอยไม้มิแต่เข้าสารถ่วงา ผลกาแพ

ยาเส้น ผลไม้ต่าง ๆ แล้วเจ้าเมืองจึงพูดภาษาบาลีกับขุนนางที่นั่ง
 อยู่บนแคร่ กะปัดันบันตัดแปลเป็นภาษาจีนให้ข้าพเจ้าฟัง ว่าเจ้า
 เมืองถามขุนนาง ๔ คนว่า แต่เมืองบาลีตั้งมาจนทุกวันนี้ ไม่มีเรือ
 โดใหญ่มาค้าขายเหมือนลำนี้อยู่แล้ว ข้าพเจ้าจึงตอบว่าท่านพระสวัสดิ
 วารเจ้าทรัพย์อยู่ที่กรุงเทพฯ ฯ แต่งสำเภาเรือปากไตไปเที่ยวค้าขาย
 หลายบ้านหลายเมืองจะต้องการพลอยเพชร ทับทิม มรกตที่ใหญ่ๆ
 ไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็หาไม่ได้
 มีแต่เล็ก ๆ เท่าผลสวาคิผลบัวบ้าง กิ่งใหญ่กิ่งเล็กบ้าง ได้
 ยินชื่อเมืองบาลีนี้ว่าเป็นเมืองใหญ่ตั้งมาช้านาน ห้ามลูกค้าผู้ใดไป
 ค้าขายถึงไม่ จึงแต่งเรือชนิดกลางปาก ๔ วา บรรทุกสินค้าได้
 หนักสักห้าพันเศษ เป็นทุนเงินสักหมื่นเหรียญเศษ ท่านพระ
 สวัสดิวารสั่งมาว่า ถ้าพบเพชรพลอยที่ดีจะเป็นราคามากน้อยเท่า
 ใดก็ให้ซื้อเข้าไปให้สิ้นเงินหมื่นเหรียญ จะได้พลอยสักเม็ด ๑
 ๗ ๒ เม็ดก็ตามเถิด เจ้าเมืองจึงตอบว่า เมืองบาลีนี้เป็นเมือง
 บ้าเมืองเกาะ ห้ามของดีวิเศษไม่ มีแต่ของป่าเงินทองเบียดเปะ
 เมืองอื่น ๆ เอามาแลกของป่าไป แล้วข้าพเจ้าก็กล่าวจะไปหา
 เจ้าเมืองกาล่งกง ซึ่งเป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่ กะปัดันก็พาข้าพเจ้า
 เดินออกมาจากบ้านเจ้าเมืองขึ้นเนินเขาสูงขึ้นไป ๘ ชั้น ทางประ
 มาณ ๒๐๐ เส้นเศษ มีบ้าน ๒ แถวมัตันไม้ทั้ง ๒ ฟาก รมตลอด
 ไปจนถึงบ้านเจ้าเมืองกาล่งกง มีกำแพงก่อด้วยอิฐสุกใบสอคิน

กว้างประมาณ ๑๕ เส้นเศษ สูง ๕ ศอก หนา ๓ ศอกเศษ หลัง
 กำแพงกลมเป็นกาบกล้วย ที่หน้าประตูก่อด้วยอิฐสุกเป็นแท่น
 กว้าง ๕ ศอก ๔ เหลี่ยม สูงประมาณ ๘ ศอก แล้วปลูกโรง
 เสาไม้จริงเครื่องบนไม้ไผ่หลังคามุงแฝกกรวมแท่นไว้ เอาปืนประ
 เรียมทองยาวประมาณ ๔ ศอก ใหญ่รอบ ๓ กำ ใส่วางไว้บนแท่น
 บอก ● กะปิตันบอกข้าพเจ้าว่า ปืนบอกนี้เป็นของอังกฤษให้
 ไว้เป็นสัญญา จากุทหลังปืนเป็นหนังสืออังกฤษ ว่าปืนบอกนี้
 อยู่ที่เมืองบาดาลีตราบใด อังกฤษไม่มากระทำอันตรายกับเมือง
 บาดาลีเป็นอันขาดทีเดียว พันประตูเข้าไปสัก ๑๐ วามีสระๆ ๑
 กว้างยาวประมาณ ๒ เส้น มีเขื่อนตรด้วยไม้ พันสระไปอีก
 ๘ วา ถึงกำแพงชั้น ๒ มีเสาศีลากลมใหญ่รอบ ๓ กำ สูง ๓ ศอก
 ตั้งเรียงห่างกันคืบ ๑ ข้างบนมีศิลาหนา ๑๖ นิ้ว ๔ เหลี่ยม ยาว
 ๔ ศอก ๕ ศอกข้างทับบนปลายเสาศีลา เป็นเสาศีลายาวประมาณ
 เส้นเศษ พันเสาศีลาไป ๒ ข้างก่อด้วยอิฐประตูอยู่กลางทำด้วย
 ไม้สัก บนหลังประตูก่ออิฐเป็นหลังเจียดหาได้ถือปูนไม้ มี
 โรงอยู่โรง ๑ ทำฝาหลังคาเหมือนกับที่บ้านเจ้าเมืองรอง แต่หา
 เห็นมีปืนคาบศิลา หอก ทวน ไม้ จะเอาไปข้างไหนข้าพเจ้า
 ไม่ทราบ กะปิตันให้ข้าพเจ้าพักอยู่ที่โรงเป็นเพลาเย็น ข้าพเจ้า
 เอาของกำนัน ๘ โต๊ะตั้งไว้ที่โรง ข้าพเจ้าเห็นชาย ๓ หญิง ๒
 นั่งอยู่ที่โรง กะปิตันเรียกหญิงที่อยู่ในโรงมา ๒ คน กะปิตัน

พุศกับหญิง ๒ คนเป็นภาษาบาลี จะพูดกันประการใดข้าพเจ้าไม่
 ทราบ หญิง ๒ คนก็เดินเข้าไปในประตูชั้นใน ชาย ๓ คนจึง
 เอาเสื่อสานด้วยไม้ไผ่ กว้าง ๔ ศอก ยาว ๕ ศอกมาปูลงที่พื้นดิน
 หน้าแคร่ ๔ ผืน ขุนนางนั่งผ้าขาวคาดผ้าขาวไว้ผมมวยเหมือน
 พรหมณ์ปักดอกไม้สดที่มวยผม เหน็บกฤษฝักไม้ลายมานั่งอยู่
 บนแคร่ขัดสมาธิประสานมือไว้บนตักเหมือนกับที่บ้านเจ้าเมืองรอง
 ทั้ง ๔ คน แล้วมีคนนั่งผ้าตาโถงไว้ผมมวยเหน็บกฤษ นั่งขัดสมาธิ
 ประสานมืออยู่ที่พื้นดินข้างล่างหน้าแคร่ ๓๐ คน แคร่นั้นยาว ๖ ศอก
 กว้าง ๔ ศอก ปูเสื่อหวาย มีเบาะผ้าแดงวางบนเสื่อหวายเบาะ ๑
 อยู่ประมาณครู่ ๑ เจ้าเมืองกาลังกงก็ออกมา ข้าพเจ้าเห็นนั่งผ้าไหม
 ตาโถงตาโต ๔ นิ้ว ตาผ้ามีแต่สีขาวสีดำ นั่งผ้าเอาชายข้าง ๑
 เข้าข้างใน แล้วหันมาทักกันเหลือชายข้างหนึ่งประมาณ ๓ ศอก
 หยิบกลางมาเหน็บพก แล้วเอาผ้าไหมริ้วแดงริ้วดำยาวไปตามพื้น
 พื้นเอวเข้า ๓ รอบ ชายผ้าเอาด้ายเข้ดขาวยาว ๔ ศอกต่อชายผ้า
 พันทับเข้าอีก ๓ รอบ เหน็บกฤษฝักทองคำด้ามงา ผมหอก
 กระตุ่มหามผ้าโพกไม้อายุประมาณ ๖๐ ปีเศษ ไว้หนวดริม
 ฝีปากข้างบนยาว ๓ นิ้ว มีหญิงสาวอายุ ๑๔ ปี ๑๕ ปี ๒๐ ปี ๒๐ ปีเศษ
 บ้าง ๓ คนตามออกมา ถือกานหมากทองคำสลักรูปรีเป็นรูปไข่
 ปากกว้าง ๑๔ นิ้ว ๑๕ นิ้ว สูงกับเศษ นั่งถือกคนที่ดินปากเหลี่ยมทอง
 ฝาปิดเป็นพุ่มดอกไม้ ปิดทองคน ๑ ถือกวนภูใหม่แดงฝักปิดทอง

คำทาคำยาวประมาณ ๔ ศอกเศษ ๒ คน เดินเปล่ามาด้วย ๓ คน นั่งผ้า
 ร้วแดง ร้วเขียว ร้วขาว ห่มผ้าคล้องคอสีเหลืองสีแดงบ้าง เจ้าเมือง
 กาลังกงเดินมาถึงโรงแก้วขึ้นนั่งบนแคร่ คนที่นั่งอยู่ข้างล่าง ๓๐ คน
 ยกมือขึ้นไหว้แล้วประสานมือบนตัก ผู้หญิงที่ตามออกมา นั่งอยู่
 ข้างแคร่ทั้ง ๗ คน ข้าพเจ้านั่งอยู่กับกะปิตันตรงหน้าแคร่ออกมา
 ประมาณ ๕ ศอก เจ้าเมืองถามภาษาบาลี กะปิตันแปลภาษาจีน
 กับข้าพเจ้าว่าเป็นลูกค้ำมาแต่ไหน ข้าพเจ้าบอกความเหมือนกับ
 ข้าพเจ้าบอกแก่เจ้าเมืองคนก่อน แล้วถามว่ามาทางไกลลำบาก
 นักฤฯ ข้าพเจ้าบอกว่ามาทางไกลข้ามทเลทุกคลื่นใหญ่ลมกล้ามา
 ๔ เดือนเศษจึงถึง ได้ความลำบากหนักหนา แล้วถามว่าที่
 กรุงเทพ ฯ บ้านเมืองโตใหญ่มีผู้คนมากอยู่ฤฯ ข้าพเจ้าบอกว่าที่
 กรุงเทพ ฯ ไพร่บ้านพลเมืองมีมากหลายภาษา แต่ไทยภาษาเดียว
 ก็มากจะประมาณไม่ถูก ยังพวกจีนแต่จิว ฮกเกี้ยน ไหหล่า
 เขามาพึ่งพระเดชเดชาอนุภาพตั้งทำมาหากินอยู่ที่กรุงเทพ ฯ แลหัว
 เมืองขึ้นกับกรุงเทพ ฯ ก็หลายหมื่น ลาว มอญ พม่า ทวาย แยก
 ฝรั่ง ก็มีอยู่เป็นอันมาก สนุกสบายมั่งคั่งบริบูรณ์ มีเรือรบ
 เรือไล่ปาก ๘ ศอก ๑๐ ศอก ยาว ๑๑ วา ๑๒ วาเป็นอันมาก มี
 กำปั่นรบปากกว้าง ๓ วา ๔ วา ๕ วา ยาว ๑๔ วา ๑๕ วา ๒๐ วา มี
 ปืนกระสุน ๕ นิ้ว ๖ นิ้ว รายแถมลำหนึ่ง ๑๘ บอก ๒๐ บอกบ้าง
 ที่ลำใหญ่มีปืนรายแถม ๒ ชั้น ลำละ ๓๐ บอก ๓๔ บอกบ้าง ทั้ง

ใหญ่ทั้งเล็ก ๒๐ ตำ ๓๐ ตำ สำหรับไปลาดตระเวนรักษาเขตแดน
 จีนที่มีสติปัญญากว้างขวางก็โปรดเกล้า ๆ ตั้งให้เป็นพระยาเป็นพระ
 เป็นหลวง เจ้าภาษาบ้าง เจ้าตัวบ้าง ที่เป็นลูกค้ำมีเงินทองก็มาก
 คนหนึ่งมีสำเนาไปค้าเมืองจีนบ้าง เรือตัวแ่งไปค้าเมืองแขกข้าง
 ฝ่ายตะวันตกบ้าง คนหนึ่ง ๔ ตำ ๕ ตำทั้งใหญ่ทั้งเล็ก สัก ๑๕๐ ตำ
 ๑๕๐ ตำ ลูกค้ำเมืองจีนแต่งสำเนาเข้าไปค้าขายปีหนึ่ง ๑๐๐ ตำ
 ๑๐๐ ตำเศษบ้าง กำปั่นแขก กำปั่นฝรั่งไปค้าขายปีหนึ่ง ๒๐ ตำ
 ๓๐ ตำบ้าง เรือลูกค้ำมาลายุไปค้าขายปีหนึ่ง ๔๐ ตำ ๕๐ ตำบ้าง
 แล้วถามว่าสำเนาโตฤาเล็ก ข้าพเจ้าบอกว่าเรือที่ข้าพเจ้าออกมา
 เป็นอย่างกลาง จึงถามว่าเรือปากกว้างยาวเท่าไร ข้าพเจ้าบอกว่า
 ปากกว้าง ๔ วา ยาว ๑๔ วา จึงถามว่าที่กรุงเทพฯ มีสินค้าสิ่งไร
 บ้าง ข้าพเจ้าบอกว่าสินค้าหายา ๆ ที่บรรทุกสำเภานั้น ผาง ไม้
 แดง เขา เปลือกโปลง พริกไทย เนื้อปลาต่าง ๆ แต่ของ
 เลอียดที่มีราคา รังนก กระวาน งาช้าง นอระมอด เร่ว น้ำตาลทราย
 ปักนกก ดิบุก ไหม ครั่ง เจ้าเมืองกาลังกงจึงว่าที่เมืองบาหลิน
 เป็นเมืองเกาะหามีสินค้ามากไม้มันแต่เข้า ยาสูบ กาแฟ แล้ว
 เจ้าเมือง กาลังกง จึงให้ คน ยก เข้ามา ให้ ข้าพเจ้า กับกะปิตันบันตัด
 รับประทาน กับเข้าเหมือนกับปลัดเมืองเข้ามาให้ข้าพเจ้ารับประทาน
 ครั้นข้าพเจ้ารับประทานแล้วก็ลาเจ้าเมืองกาลังกงจะกลับมาเรือ เจ้า
 เมืองจึงให้กะปิตันบันบอกข้าพเจ้าว่า อย่าเพิ่งไปก่อนเลยค้ำมัดแล้ว

นอนที่นี้สักคืนหนึ่งเถิด จะมีหนังสือ ข้าพเจ้าก็อยู่ ครั้นเพลาค่ำพวกบาทหลวงเอาจอหนังมาตั้งหน้าโรง จอหนังทำด้วยผ้าขาวกว้าง ๕ ศอก ๔ เหลี่ยม แล้วจุดตะเกียงแขวนไว้ข้างหลังจอมกระดานบังลม ตัวหนังสือสูงคับ ๑ จมูกปลอม แขน เท้า ยาวปลอม กะดิกได้เหมือนหนังแขก มีกลองใบ ๑ ช้องโหม่งใบ ๑ ซอกัน ๑ แล้วตีเกราะด้วย ตัวหนังเอาปักไว้กับหยวกกล้วย ๕ ท่อน ท่อนละ ๑๐ ตัวเป็นหนัง ๕๐ ตัว เอาขึ้นเชิดทีละตัว ร้องภาษาบาทหลวง ตีฆ้องกลองสีซอ สันบทแล้ววางหนังลงเสียเอาตัวอื่นขึ้นเชิดต่อไปกว่าจะสิ้นทั้ง ๕๐ ตัว เจ้าเมืองก็ดูอยู่ด้วยกับข้าพเจ้า เพลาสักยามหนึ่งเจ้าเมืองก็กลับเข้าไปข้างใน แต่คนพวกชาวบาทหลวงนั้นยังดูอยู่ทั้งหญิงทั้งชายประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน ดึกแล้วข้าพเจ้านอนอยู่ที่โรง หนังนั้นเล่นไปจนรุ่ง ครั้นเพลาค่ำเจ้าเมืองสั่งให้หาเข้ามาเลี้ยงกะปิต้นกับข้าพเจ้ากับลูกเรือ เข้าแลกกับเข้าเอามาให้กินก็เหมือนกับที่เอามาให้รับประทานครั้งก่อน หาแปลกออกไปไม่ ข้าพเจ้ารับประทานแล้วสักครู่ ๑ เจ้าเมืองออกมา ข้าพเจ้าเห็นเหมือนกับออกมาก่อน แต่ผ้าถุงนั้นเปลี่ยนเป็นผ้าตาเขียวแดง ข้าพเจ้าบอกให้กะปิต้นลาจะกลับไปเรือ เจ้าเมืองจึงให้กะปิต้นบอกข้าพเจ้าว่า อย่าเพิ่งไปก่อน จะมีละครให้ดู ข้าพเจ้าก็อยู่ เจ้าเมืองจึงเรียกกลกรเล่น ข้าพเจ้าเห็นตัวละครชาย ๕ หญิง ๕ รวม ๑๐ คน ผู้ชายนุ่งผ้าตาโคงโจงกระเบนชาย ๑ เหน็บ

ข้างนำชาย ๑ ผ้าคาดเอวเหน็บกฤษ ข้อมือสักผูกผ้าขาวทั้ง ๒ ข้าง
 ชายผ้าห้อยยาวสักคืบ ๑ ศีรษะใส่หมวกโบราณเย็บข้างบนแบน
 เหมือนซองพลู แล้วเอาดอกไม้สด ดอกต้นทม ดอกจำปา เหลือง
 ดอกจำปาขาว ดอกอัญชัน ดอกชบา เหน็บเข้ากับหมวกใส่คน ๑
 สักคนหาได้ ใส่หมวกไม้ ผู้หญิงนุ่งผ้าแขก พันแล้วเอาแพรผั่งสี
 เขียวสา สีเขียว สีแดง สีเหลือง สีคราม สีขาว เหน็บเอวข้าง
 ละ ๕ สี ห้อยลงมาทั้ง ๒ ข้าง ยาวข้างละศอกเศษ มีแพรแดง
 คาดนม เท้าใส่กำไลเงินกลม ข้อมือใส่กำไลแบนเป็นนาคระดาน
 ข้างละ ๒ เส้น ถือพัดด้ามจิวคลี่ทั้ง ๒ มือ ใส่หมวกโบราณ
 ประดับด้วยดอกไม้คน ๑ สักคนไม่ได้ ใส่หมวก ปี่พาทย์มีฆ้อง
 หุ่ยแขวน ๓ ใบ กลองแขกใบ ๑ ขลุ่ยสั้น ๑ ฆ้องราวราง ๑ ราง
 ทำเหมือนรางระนาด แต่หางอนไม้ ตรง เอาฆ้องผูกบนปากราง
 เรียงกัน ๔ ใบตีด้วยไม้เหมือนไม้ตีระนาดๆ นั้นทำด้วยทองเหลือง
 หลังกลุ่มโต ๕ นิ้ว ยาวคืบ ๑ แล้วเอาไม้ไผ่ลำโตประมาณ ๒ กำ
 ตัดเป็นกระบอกยาวปล้อง ๑ เท่ากัน ๔ กระบอก ตั้งเรียงกันบนกระ
 ดานมีหลัก ๒ ข้าง แล้วเอาไม้กระหนาบเรียงเข้ากับหลัก แล้ว
 จึงเอาตุกระนาดวางบนปากกระบอก ตีด้วยไม้งอเหมือนไม้ตี
 ระฆัง กลางโรงเอากิ่งไม้มาปักกิ่ง ๑ เก็บดอกไม้สดใส่ตะกร้า ๑
 มาวางไว้ใต้กิ่งไม้ มีคนร้อง ๒ คน ผู้หญิงลุกขึ้นรำก่อน แล้ว
 ไปหยิบดอกไม้ในตะกร้ามาทั้งผู้ชาย ๑ ผู้หญิงรำคนหนึ่ง แล้ว

ไปหยิบดอกไม้ในตระกร้าทั้งผู้หญิงบ้าง แล้วผู้ชายผู้หญิงก็รำ
 ไปด้วยกันนาน ๆ จึงไปหยิบดอกไม้มาทั้งกัน คนร้อง ๒ คน ก็
 ร้องไป รำล่องกันไป ๆ มา ๆ เหนื่อยแล้วก็นั่งลง คู่อื่นก็ลุกขึ้น
 รำหยิบดอกไม้ทั้งกันรำที่ละคู่ทั้ง ๕ คู่ เจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่างามฤ
 ไม่งาม ข้าพเจ้าบอกว่างาม ข้าพเจ้าจึงขอยืมเบี่ยงอี่แปะกะปิตัน
 ห้าพัน มาตกรางวัดให้คนละ ๕๐๐ เจ้าเมืองจึงถามข้าพเจ้าว่าที่
 กรุงเทพ ฯ มีหนังมีละครอย่างนี้ฤาไม ข้าพเจ้าบอกกว่าที่กรุงเทพ ฯ
 มีโขน หุ่น ละคร มีหนัง มีงิ้ว แล้วถามข้าพเจ้าว่าโขนหุ่นละครนั้น
 โรง ๑ มีคนสักกี่คน แต่งตัวอย่างไร ข้าพเจ้าบอกกว่าโขนโรง ๑
 ทั้งชายทั้งหญิง ๑๐๐ บ้าง ๑๐๐ เศษบ้าง แต่งตัวใส่สนับเพลา
 นุ่งยกทองยกไหม โจงกระเบนไว้หางหงษ์ กาดเข็มขัด มีผ้าปักทอง
 บักไหมห้อยนำพื้น ๑ ห้อยขาข้างขวาพื้น ๑ ห้อยขาข้างซ้ายพื้น ๑
 ใส่เสื้อลายทอง ใส่คาบ ใส่สังวาล ใส่กำไลทองคำที่ข้อมือ ข้าง
 ละ ๕ ข้างละ ๑๐ เส้น ทั้ง ๒ ข้าง นิ้วมือใส่แหวนทองคำประดับ
 เพ็ชรพลอยต่าง ๆ นิ้วละวงข้างละ ๔ นิ้ว ทั้ง ๒ มือ ศีรษะใส่หน้า
 โขนหน้าปิดทอง หน้าเขียนบ้างต่าง ๆ กัน มีมงกุฎรัตเกล้าปิดทอง
 ประดับเพ็ชรพลอย ปี่พาทย์มีกลองใหญ่กลองกลางกลองเล็ก
 ข้องวง ระนาด ตะโพน เปิงมาง ฉิ่ง ฉาบ โขนโรง ๑ ถ้าจะเล่น

มีปีพาทย์ ๒ สำหรับ คนเจรจา ๔ คน ๕ คน หุ่นนั้นเอาไม้มาทำ
 เป็นรูปคนชายบ้างหญิงบ้าง รูปยักษ์บ้าง รูปลิงบ้างรูปสัตว์ต่าง ๆ
 บ้าง สูงประมาณศอกเกือบ มีคนชักสายกระดิกรำได้เหมือนคน
 โรงหนึ่ง ๔๐ ตัว ๕๐ ตัว คนเล่นประมาณ ๕๐ คน ๖๐ คน
 เครื่องแต่งตัวหุ่นก็เหมือนกับเครื่องแต่งตัวโขน ถ้าจะเล่นก็มี
 ปีพาทย์ ๒ สำหรับ คนสำหรับเจรจา ๔ คน ๕ คน เหมือนกับโขน
 ลครโรง ๑ ทั้งหญิงทั้งชาย ๓๐ คน ๔๐ คน เครื่องแต่งตัวลคร
 เหมือนกับเครื่องแต่งตัวโขนหุ่นเหมือนกัน เมื่อลครจะรำนั้น
 คนสำหรับตีกรับโรงละ ๔๐ คน ๕๐ คน มีปีพาทย์สำหรับ ๑ สั้นบท
 รำก็หยุดร้องไปตามเรื่องห้ามคนเจรจาแทนเหมือนโขนหุ่นไม้ แล้ว
 เจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่าหนังนั้นทำอย่างไร ข้าพเจ้าบอกว่าเอาหนัง
 โคทั้งแผ่นมาเขียนเป็นรูปคนบ้าง รูปยักษ์บ้าง รูปลิงบ้าง รูปคน
 ชายหญิงบ้าง เป็นรูปช้าง รูปม้า รูปโค กระบือ รูปเนื้อ รูปเสือบ้าง
 ตัวโคเท่าคนรุ่น ๆ ทำท่าต่าง ๆ แล้วสลักเจาะเอาฟันออกเสียบ
 โรง ๑ มีหนัง ๑๐๐ ๑๐๐ เศษ จอทำด้วยผ้าขาว ยาว ๖ วา
 กว้าง ๑๐ ศอกข้างขึ้น แล้วปลุกทำร้านไฟข้างหลังสูง ๓ ศอก
 กว้าง ๒ ศอก ยาว ๓ ศอก เอาดินรองแล้วกองไฟบนร้าน
 แล้วเอาเสื่อใบหวงบังลมข้างหลังจอ ข้างหน้าจอเอาหนังเช็ด มี
 กลองใหญ่ กลองกลาง กลองเล็ก ระนาด หม้องวง ตะโพน เบิ่งมาง
 ฉิ่ง ฉาบ กรับ โกร่ง ถ้าจะเล่นหนังตัว ๑ คน เช็ดคน ๑ เช็ดกริ่ง ๑

หนึ่ง ๕ ตัว ๑๐ ตัวบ้าง คนเชิดก็เท่ากับตัวหนึ่ง พวกปี่พาทย์ก็
 ตีชนพร้อมกัน คนสำหรับเล่นที่อยู่ในจอขึ้นตีกรับโกร่งร้องไป
 ตามเพลง สั้นบทแล้ว คนเชิดหยุดขึ้นเชิดหนึ่งอยู่น่าจอ คน
 สำหรับเจรจาก็เจรจาไปตามเรื่อง สั้นบทแล้ว เอาหนึ่งพวกนั้นกลับ
 เข้าในจอ เอาหนึ่งตัวอื่นมาเชิดต่อไปกว่าจะสิ้นตัวหนึ่ง ๆ เชิดได้
 ทั้งข้างในจอข้างน่าจอ คนดูเห็น ๆ เหมือนกัน โรง ๑ มีคน
 เชิด ๓๐ คน ๔๐ คนบ้าง คนร้องคนเจรจา ๓ คน บ้าง ๔ คนบ้าง
 เจ้าเมืองกาล่งกิ่งว่าสร้างโขนหุ่นละครหนึ่งโรง ๑ จะมีเป็นเงิน
 มากหนักหนาฤฯ ข้าพเจ้าบอกว่าจะสร้างโขนโรง ๑ เป็นเงิน ๑๐๐ ชั่ง
 ๒๐๐ ชั่งบ้าง สร้างหุ่นโรง ๑ เป็นเงิน ๖๐ ชั่งบ้าง ๗๐ ชั่งบ้าง
 สร้างละครโรง ๑ ๔๐ ชั่งบ้าง ๕๐ ชั่งบ้าง สร้างหนึ่งโรง ๑ เป็นเงิน
 ๒๐ ชั่งบ้าง ๓๐ ชั่งบ้าง เจ้าเมืองจึงถามว่าอย่างไรเรียกว่าชั่ง ๑
 ข้าพเจ้าบอกว่าไทยชั่ง ๑ กิตข้างจีนเป็น ๒ ชั่ง ถ้าจะคิดเป็น
 เหรียญชั่งไทย ๑ เป็นเงิน ๔๐ เหรียญ เจ้าเมืองจึงว่าที่กรุงเทพฯ
 พระมหานครมั่งมีเงินมากจึงทำได้ แล้วข้าพเจ้าก็ลาจะมาเรือ
 เจ้าเมืองจึงพาข้าพเจ้าไปดูเสือ ว่าเสือที่เมืองบาหลินจะเหมือน
 เสือที่กรุงเทพฯพระมหานครฤฯไม่ แล้วเจ้าเมืองพาข้าพเจ้าออก
 ฆานอกกำแพงชั้นกลางมีโรงอยู่โรง ๑ กรงขังเสืออยู่ในโรง เสือ
 ตัวขาว ๓ สอกกับ สูง ๒ สอก รูปร่างเหมือนเสือที่กรุงเทพฯ ๆ

แล้วจึงพาข้าพเจ้าไปดูโรงตีเหล็ก ข้าพเจ้าเห็นมีคนตีเหล็กชาติ
 มุกดีบ้าง บาหลี่บ้าง สัก ๕ คน ๑๐ คน เห็นขันป้อนอยู่บอก •
 ตะไบแต่งตัวอยู่ ๒ บอก มีเตาตีเหล็ก ๒ เตา ใช้สุมขึ้นเหมือน
 สุมลาว ข้าพเจ้าเห็นมีคนอยู่ในกำแพงเมืองประมาณ ๓๐ คน
 ๔๐ คน แล้วเจ้าเมืองถามข้าพเจ้าว่าที่กรุงเทพฯ มีสัตว์สิ่งใด
 บ้าง ข้าพเจ้าบอกว่ามีสัตว์แปลกอันมาก แต่ข้าพเจ้ารู้จักข้าง
 ม้า โค กระบือ แรด เสือ เนื้อ หมู กวาง ทราบ เจ้าเมือง
 กาลังกังจิงว่าเป็นเมืองโตใหญ่ ไพร่บ้านพลเมืองลูกค้ำวานิชสัตว์
 ต่าง ๆ ก็มีมาก ที่เมืองบาหลี่นี้เป็นเมืองเกาะ มีแต่วัว ควาย
 ม้า เนื้อ หามี่ข้างไม้ รูปร่างอย่างไรไม่รู้จัก ได้เห็นแต่เขี้ยวข้างเล็ก ๆ
 ลูกค้ำเมืองใหม่เอามาขายซื้อไว้ทำค้ำมกฤษบ้าง ผักกฤษบ้าง ถ้าแล
 จะได้มาค้ำขายข้างนำช่วยซื้อเขี้ยวข้างที่โต ๆ มาฝากสักอัน ๑ ถา
 ๒ อัน ข้าพเจ้าว่าราคาซื้อขายกันที่เมืองใหม่หนักหาบหนึ่ง
 ๒๐๐ เหรียญ ๒๕๐ เหรียญก็มี ตามใหญ่ตามเล็ก เจ้าเมือง
 กวลังกังจิงว่าจะเป็ราคาไม่น้อยเท่าใด ก็ช่วยซื้อมาฝากให้ได้
 ข้าพเจ้ารับค้ำแล้วก็ลาจะมาเรือ เจ้าเมืองกาลังกังสั่งข้าพเจ้าว่า
 สินค้าที่มีมาในเรือนั้นชาวบาหลี่จะมาซื้อก็ให้ขายเถิด ให้เขียน
 บัญชีซื้อไว้ เรือจะกลับไปทวงเงินไม่ได้เราจะช่วยชำระให้
 ข้าพเจ้าก็มาเรือ เดินมาแต่บ้านเจ้าเมือง ฯ

หอสมุดกลาง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

• วัน ๒๕ ก่ำ ปีมเสงสัปตศกเพลาเที่ยง กะปิตันท์ข้าพเจ้า
ออกมาถึงประตูชั้นนอกมีตลาดผู้ขายขายของอยู่หน้าบ้านเมือง ทั้ง
คนช้อคนขายประมาณ ๒๐๐ คน ๓๐๐ คนเศษ มีผ้าแพร ร่ม
ถ้วย ชาม ของกินบ้าง ตลาดผู้หญิงขายของตลาด ๑ ข้าง
กำแพงเมือง ไม่ให้ผู้ชายช้อขาย ๆ กันแต่พวกผู้หญิง จะมีคน
มากน้อยเท่าใดข้าพเจ้าหาได้ไปดูไม่ ข้าพเจ้าเห็นหญิงเดินไปมา
ตามทาง ศีรษะทูนของเหมือนทวยเหมือนแขก ข้าพเจ้าถามกะปิตันท์
กันว่าผู้ชายกับผู้หญิงจะช้อจะขายด้วยกันไม่ได้ฤ กะปิตันท์บอก
ข้าพเจ้าว่าอย่างธรรมเนียมเมืองบาหลันนี้ ถ้าผู้หญิงจะออกเดิน
นอกบ้านไปช้อขายก็มิใช่บิดามารดาญาติพี่น้องผิวเมียกันจะไป
ถูกต้องตัวผู้หญิงไม่ได้ ถ้าผู้ชายมิใช่ญาติพี่น้องไปถูกต้องตัว
ผู้หญิงเข้า ผู้หญิงร้องขึ้นแล้วไปตีเกราะ พวกชายญาติพี่น้อง
ข้างหญิงรู้ ชวนกันถืออกฤษวิ้งออกมาจากบ้านหลายคน เอากฤษ
แทงชายที่ถูกตัวหญิงนั้นตายก็ห้ามโทษไม่ ข้าพเจ้าเห็นเกราะ
ทำไว้ด้วยไม้แก่นโต ๓ ก่ำ ๔ ก่ำ ยาว ๓ ศอก ๔ ศอก แขน
ไว้ที่ ต้นมะม่วง ต้นมะขาม ต้นจำปา ต้นไทร ต้นกะดังงา ต้นขนุนบ้าง
ตามถนนห่างกัน เส้น ๑ บ้าง ๓๐ วาบ้าง แต่บ้านเจ้าเมืองตลอด
ไปถึงท่าเรือจอด ข้าพเจ้าเดินมาถึงเรือเพลาบ่าย ๕ โมงเศษ
ข้าพเจ้าจึงบอกกับกะปิตันท์ว่า เพลาพรุ่งนี้ข้าพเจ้าจะเอาของขึ้นขาย

๑ รุ่งขึ้นวัน ๖ ๔ คำ เพลาเช้า กะปัดันให้บุตรไปบอกกับปลัด
เมืองว่า จันทน์กนายเรือจะเอาสินค้านั้นขาย ปลัดเมืองกับเจ้าเมือง
รอง คนประมาณ ๓๐ เศษ พวกกันมาที่บ้านกะปัดัน ข้าพเจ้าจึง
เอาตัวอย่างของขึ้นไปให้ดู แพรเงินเจาสีต่างกัน ๕ ม้วน แพร
ผั่งสี ๕ สี ๕ พับ ไหมทองหีบ ๑ งานพลขามพลสังข์ของ
สีเสียดกระสอบ ๑ กะทะเหล็กปากกว้างศอกเถา ๑ เจ้าเมืองซื้อ
แพรเงินเจา ๑๐ ม้วน ๆ ละ ๑๘๐๐๐ อีแปะ เงิน ๑๑ ตำลึง ๑ บาท
แพรผั่งสี ๒๐ พับ ๆ ละ ๑๘๐๐ อีแปะ เงิน ๑ ตำลึง ๒ สลึง
ไหมทอง ๒๐ หีบ ๆ ละ ๕๐๐๐ อีแปะ เงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง ปลัด
เมืองซื้อ แพรเงินเจาขาว ๓ ม้วน ๆ ละ ๑๕๐๐๐ อีแปะ เงิน
๕ ตำลึง ๑ บาท ๒ สลึง ไหมทอง ๑๐ หีบ ๆ ละ ๕๐๐๐ อีแปะ
เงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง แล้วเจ้าเมืองรอง ปลัดเมืองจึงว่ากับ
ข้าพเจ้าว่าสินค้านอนั้นผู้ใดจะซื้อก็ให้ขายเถิด ข้าพเจ้าก็ขาย
เหล็กฟากหาบละ ๕๐๐๐ เงิน ๓ ตำลึง ๒ สลึง กะทะเถาละ
๑๐๐๐ เงิน ๒ บาท ๒ สลึง สีเสียดหาบละ ๓๐๐๐ เงิน
๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง งานใหญ่ ๑๐๐๐ ละ ๓๕๐๐๐ เงิน
๑ ชั่ง ๑ ตำลึง ๓ บาท ๒ สลึง ขามพล ๑๐๐๐ ละ ๖๐๐๐ เงิน
๓ ตำลึง ๓ บาท ไหมตะเกาหาบละ ๓ แสน เงิน ๕ ชั่ง ๗ ตำลึง
๒ บาท ข้าพเจ้าขายได้เงินเหรียญเงินอีแปะบ้าง ขายเชือกบ้าง
จนสิ้นสินค้านั้นเรือ ที่ซื้อเชือกยังไม่ให้เงินนั้น ข้าพเจ้าจก

บาดูชผู้ซื้อของไว้ ข้าพเจ้าไปทวงเงินได้บ้างยังไม่ได้บ้าง แล้ว
 ข้าพเจ้าถามกะปิตันบันตัดว่าสินค้าที่เมืองบาดลินนี้มีฝาง มีกาแพ
 มีเข้าสารอยู่ที่ไหน ข้าพเจ้าจะขอไปเที่ยวซื้อ กะปิตันบอก
 ข้าพเจ้าว่า ฝางมีอยู่บ้าง ชื่อหวนตุหลัน ผลกาแพมีอยู่เมือง
 ตัวบันหลัน เมืองมอญุย เข้าสารกับยาสูบมีอยู่ที่เมืองบาดลิน
 กะปิตันจึงว่ากับข้าพเจ้าว่าถ้าจะไปซื้อก็ให้ไปหาเจ้าเมืองรอง ขอ
 หนังสือไปถึงเจ้าเมืองตัวบันหลัน เจ้าเมืองมอญุย จึงจะไป
 ซื้อได้ ฯ

● ครั้นวัน ๓๕ ค่ำ ปีมเมียอัฐศก ข้าพเจ้ากับเงินอยู่ลูกเรือ
 คน ๑ ไปหาเจ้าเมืองรอง บอกว่าข้าพเจ้าจะขอไปเที่ยวซื้อผล
 กาแพที่เมืองตัวบันหลัน เมืองมอญุย เจ้าเมืองจึงให้คนไปเอา
 ไบลานทั้งกำมาใบ ๑ แล้วเอาเหล็กแบน ๆ ยาวสักคืบ ๑ ลับ
 ให้แหลมเขียนลงกับไบลานเหมือนจานหนังสือ ตัวหนังสือคล้าย
 กับหนังสือขอม เขียนหนังสือแล้วจึงเอาตราเหล็กเป็นรูปดอกไม้
 มาตีลงที่ไบลานส่งให้ข้าพเจ้า แล้วให้ล้ามบอกกับข้าพเจ้าว่าจะให้
 หุยงชาวบาดลินที่รู้จักภาษาแขกคน ๑ กับชาย ๔ คนไปด้วย กับม้า
 ๓ ม้า ทวน ๒ เล่ม พรุ่งนี้จึงจะให้ไปรับที่ท่าเรือ ข้าพเจ้าจึง
 ว่าจะขอเช่าม้าสัก ๒๐ ม้า บรรทุกอี่แปะไปซื้อของ เจ้าเมืองก็
 รับว่าจะเช่าให้ ม้า ● ไปถึงเมืองมอญุยเป็นราคาพันอี่แปะคิดเป็น

เงิน ๒ บาท ๒ สลึง บรรทุกของกลับมาส่งถึงท่าเรือ คิดค่าเช่า
 อีกตัวสะพานอีแปะ เพลารุ่งเช้าจึงจะให้ไปรับที่ท่าเรือ ข้าพเจ้า
 ก็ลากลับมา ครั้นรุ่งเช้าหญิงคน ๑ ขี่ม้า ๆ หนึ่ง ชาย ๔ คน ขี่ม้า
 มา ๒ ม้า ๒ คน ถือทวนคนละเล่มกับม้า ๒๐ ม้า บรรทุกต่าง
 หลังละ ๔ ต่าง คนสำหรับม้า ๆ ละคน เป็นคน ๒๐ คน ลงมา
 ที่ท่าเรือ ข้าพเจ้าเห็นต่างที่ใส่หลังม้าสานด้วยไม้ไผ่สูงสองกعب
 ปากกลมกว้างสัก ๑๗ นิ้ว ต่าง ๑ ใส่ได้เป็นน้ำหนัก ๓๗ ชั่งเศษ
 ม้าหนึ่ง ๔ ต่าง เป็นน้ำหนัก ๑๕๐ ชั่งจีน ข้าพเจ้าเอาอีแปะลง
 บรรทุกต่าง ๑๘ ม้า บรรทุกผ้าม้า ๑ เป็นผ้าขาว ๒๐ พับ กับ
 ของกินเล็กน้อย บรรทุกกะทะม้า ๑ เป็นกะทะ ๖ เถา ใหญ่เล็ก
 ๓๐ ใบ ล่ามหญิงจึงเอาม้าให้ข้าพเจ้าม้า ๑ จีนอุ้มลูกเรือม้า ๑ หญิง
 ล่ามขี่ม้า ๑ ม้าที่ขี่จึงถักเหมือนเบาะรองหลังม้าชั้น ๑ แล้วเอาเบาะ
 ผ้าปูทับจึงอีกชั้น ๑ มีรัศอกของหาง รัศอกพาน้ำผูกกับเบาะ บัง
 เห็นทำด้วยเหล็กเหมือนบังเหียนไทยหามไม้โกดนมไม้ ผู้หญิงขี่ไม่
 ครอบหลังม้าเหมือนผู้ชาย เอาเท้าห้อยข้างม้าข้างเดียวทั้ง ๒ เท้า
 ขี่ควบก็ไม่ตก ม้าที่หญิงล่ามขี่ทางไปนำพาข้าพเจ้าเดินตามหาด
 ทรายชายทะเล ตั้งหน้าม้าไปทิศเหนือทางประมาณครึ่งวันสิ้นหาด
 ทรายชายทะเล ถึงทางกว้างประมาณ ๔ วา ๒ ข้างทางเป็นสวนบ้าง
 นวบ้าง ที่เป็นสวนมีต้นทุเรียนต้นมังคุดต้นลำสาครต้นเงาะบ้าง
 น้อยหน้า ส้มโอ ส้มเกลี้ยง ส้มเปิ้ลออกบาง หมากร มะพร้าว

สัปรด แดงอุลิตไทย แดงกวาไทย พักทอง พักเขี้ยว พริก
 เทศ มะเขือ ถั่วงา เข้าโผด เข้าฟ่าง หอม กะเทียม เผือก
 มัน แต่ที่นาทำให้ให้เสมอ แล้วทำคั้นกันน้ำกว้างประมาณเส้น
 บ้าง ๓๐ วาบ้าง ๒ เส้นบ้าง เปนชั้น ๆ กันขึ้นไป มีทางน้ำไหล
 มาแต่บนเขาทำ ๆ นบด้วยศิลา กั้นไว้ให้น้ำไหลเข้านาต่อ ๆ
 กันไปได้ทั่วกัน นาททำได้ทั้งน้ำแล้งน้ำฝนไม่เป็นฤดู เกี้ยวเข้า
 แล้วยังดำต่อไปอีก พันจากที่นาที่สวนขึ้นไปเป็นป่าไม้ใหญ่ ๆ
 ที่ข้าพเจ้ารู้จัก ต้นตาล ต้นจิง ต้นมะขามบ้อม ต้นสัก ต้นมะขาม
 กะดานบ้าง ต้นตะขบ หวายโป่ง หวายหินบ้าง ที่ข้าพเจ้าไม่รู้จัก
 เปนอันมาก ข้าพเจ้าเดินไปแต่เชิงเขาวัน ๑ ถึงบ้านเหล้อยหล่น
 พวกล่ามให้ข้าพเจ้าพักอยู่นั้น เอาหนังสือให้นายบ้านคู นาย
 บ้านก้าเข้ามาให้ข้าพเจ้ารับประทาน เอาโต๊ะไม้ ใ้เข้ากองกลาง
 โต๊ะ กับเข้มีสุกรทอดน้ำมันถั่วน้ำมันเกลือ กองราย ๆ อยู่
 ในโต๊ะกับเข้สุกด้วยกันมาให้รับประทาน พวกข้าพเจ้า ๒ คน
 หญิงล่ามคน ๑ เข้กัน ๓ คนกินรวมกัน แต่ชาย ๔ คนนั้น ข้าพเจ้า
 ให้เบียดคนละ ๒๐ อีแปะ ไปซื้อเข้าชาวบ้านรับประทาน รุ่งขึ้น
 เข้าข้าพเจ้าเห็นบ้านมีโรงอยู่ประมาณ ๑๐๐๐ หลังโรงเศษ พันฝา
 ดินหลังคามุงแฝกเปนกระโจมเหมือนกันทั้งสิ้น คนชายหญิงใหญ่
 น้อยประมาณ ๔๐๐๐ เศษ ไปจากบ้านเหล้อยหล่นเพลาเช้าประ

มาณ ๓ โมงเศษ ไปตามเนินเขาทางลาดเสมอขึ้นไป เพลาเช้า
 กลางวันถึงบ้านอีกแห่ง ๑ มีโรงเรือนประมาณ ๑๐๐ หลังโรง คน
 ชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๔๐๐ คน ตามข้างทางมีสวนบ้างนา
 บ้าง ข้าพเจ้าซื้อข้าวรับประทานแล้วเดินไปอีก จนเพลาเย็น
 ถึงบ้านอำมหัด ๆ มีเจ้าเมืองปลัดเมือง ข้าพเจ้าพักนอนอยู่ที่บ้าน
 อำมหัดคืน ๑ หาได้ไปหาเจ้าเมืองไม่ กำนันบ้านคูหนังสือแล้ว
 หาเข้ามาให้รับประทาน รุ่งขึ้นเพลาเช้าหาเข้ารับประทานแล้ว
 หญิงล้ามากพาข้าพเจ้าไปจากบ้านอำมหัด เดินไปตามทางมีสวนมีนา
 เป็นป่าเป็นบ้านบ้างเรียรายกันไปแห่งละ ๕ โรงบ้าง ๖ โรงบ้าง ๘ โรง
 บ้าง ๑๐ โรงบ้าง ๒๐ โรงบ้าง ถึงเพลารับประทานแวะเข้าบ้านไหน
 เอาเบียร์เอเปะซื้อรับประทานได้ทุกบ้าน ไปจนเพลาเย็นถึง
 บ้านกะนาชมเป็นบ้านใหญ่ มีเจ้าเมืองปลัดเมืองผู้คนมาก ข้าพเจ้า
 หาได้ไปหาเจ้าเมืองไม่ เอาหนังสือเดินทางให้ดู กำนันก็หา
 เข้ามาให้รับประทานพักนอนอยู่คืน ๑ รุ่งขึ้นเช้าออกจากบ้านกะนา
 ชมเดินไปตามทางบ้านราย ๆ กันแห่งละ ๗ โรงบ้าง ๘ โรงบ้าง
 ๙ โรงบ้าง ๑๐ โรงบ้าง จนเพลากลางวันซื้อเข้ารับประทานแล้วออก
 เดินห่มบ้านไม้ เป็นป่าไม้ต่าง ๆ ตามทางเดินเป็นศิลามากกว่าดิน
 เพลาค่ำหยุดนอนอยู่ในป่าหามบ้านผู้คนไม่ อดเข้าคืน ๑ รับประทาน
 ประทานแต่ของกินที่เอาบรรทุกหลังม้าไปบ้างเล็กน้อย รุ่งเช้า
 เดินไปอีกจนเพลาเที่ยงถึงสระใหญ่บนยอดเขา ข้าพเจ้าก็บอกกับ

ล่ามให้หยุดพักอาบน้ำเสียก่อน แล้วปลงต่างปล่อยม้ให้กินหญ้า
 ข้าพเจ้า ก็ ลง อาบน้ำใน ลำธาร ทาง น้ำไหลออกมาจากสระใหญ่ ๆ
 แห่ง ๆ หนึ่ง ปากช่องกว้างประมาณ ๓ วา กลางร่องทุก ๒ ศอก
 น้ำไหลเชี่ยว ยาวประมาณ ๔ วา ๕ วา แล้วกว้างออกไปประ
 มาณ ๑๐ วา ฤกษ์พิเศษ น้ำไหลหาเขี้ยวไม้ ไหลลงไปเชิงเขา
 น้ำจะไหลไปข้างไหนต่อไปอีกข้าพเจ้าหาทราบไม่ แล้วข้าพเจ้า
 เดินเลียบธารน้ำไปดูที่สระ สระกว้างใหญ่น้ำใสเย็น แลไปสุด
 สายตาหาเห็นขอบสระข้างโน้นไม้ ต้นไม้ ในบริเวณสระก็หาไม้ไม่
 ไกลออกมาสัก ๕ เส้น ๑๐ เส้น จึงมีต้นไม้มีชาติคอยู่กั้บขอบ
 สระข้างตะวันตกยอดหนึ่ง สูงแต่ขอบสระขึ้นไปประมาณเส้นเศษ
 ข้าพเจ้าได้ยินเสียงดัง แล้วเป็นควนพลุ่งขึ้นที่ยอดเขา ข้าพเจ้า
 ตกใจข้าพเจ้าถามหญิงล่าม ๆ จึงบอกว่าเขานี้ตั้งเองนาน ๆ สักหม้อ
 เข้าสัก ๑ ดังที่ ๑ เสมออยู่ทั้งตาปี ขอบสระข้างตะวันออกก็มีเขา ๆ ๑
 สูงเท่ากัน เพลากลางคืนแลเห็นเป็นไฟติดอยู่บนยอดเขา เหมือน
 ไฟเผาหญ้าที่กลางทุ่ง เปลวสูงประมาณ ๔ วา ๕ วา เทือกไฟ
 โตประมาณ ๒๔ วา ๒๕ วา เพลากลางวันหาเห็นเปลวไฟไม่
 หญิงล่ามจึงบอกว่าผู้เฒ่าผู้แก่แต่ก่อน เล่าให้ฟังว่าสระเป็นกะทะ
 จงโพ่หุงเข้า เขาคั้งว่าน้ำเดือด เขาคั้งเป็นไฟว่าเตาไฟ พวก
 ข้าพเจ้าอาบน้ำแล้วไปอีกจนเพลบาย ๔ โมงเศษถึงบ้านงั่วตุ๊ดแวง
 เข้าเอาหนังสือให้นายบ้านดู นายบ้านหาเข้ามาให้ข้าพเจ้ารับ

ปรุทะน ข้ำพเจ้าพักนอนอยู่ที่บ้านงั่วตุตคั้น ๑ หนานักใส่
 เสื่อ ๓ ชั้นกับผ้าห่มผืน ๑ ก็ไม่อุ่น ชาวบ้านนอนบนร้านเอาไฟ
 ไล่ข้างล่าง เพลากลางคั้นแสงไฟที่ยอดเขาสว่างมาถึงในบ้าน
 จรงเหมือนหญิงล่ำมบอก ครั้นเพลเข้าข้ำพเจ้าแลไปดูเห็นเปน
 แแต่คั้นหญ้าแดง จึงถามหญิงล่ำมว่าทำไมจึงไม่เห็นแสงไฟ หญิง
 ล่ำมบอกว่า กลางวันแลไม่เห็นแสงไฟ แแต่เห็นแต่กลางคั้น
 ว่าเขาที่ตั้งตั้งนั้นเพลเข้าเย็นกลางคั้นจึงตั้งแรง เพลากลางวันเสียง
 หาสูดังแรงไม่ ข้ำพเจ้าเห็นบ้านมีโรงประมาณ ๖๐๐ หลัง โรง
 ทำเหมือนกัน มีคนชายหญิงใหญ่่น้อย ๓๐๐๐ นายบ้านหาเข้า
 มาให้ข้ำพเจ้ารับปรุทะน ข้ำพเจ้ารับปรุทะนแล้วหญิงล่ำมกับ
 กำนันบอกว่ามีศาลเจ้าจงโไฟอยู่ที่เนินเขาไฟศาลหนึ่ง ว่าเดิมจีน
 มาแต่เมืองไอมุ่ยแซ่คั้นเปนจงโไฟมากับสำโปกั้ง ๆ ไปขึ้นอยู่เมือง
 สำปาหลัง จงโไฟลาว่าจะกลับไปเมืองไอมุ่ย มาถึงเกาะบาทลี
 เรือเสียคนตายสิ้น เหลือแต่จงโไฟขึ้นมาอยู่บนเขานี้ ได้คน
 ป่าเปนภรรยา มีลูกหลานสืบต่อ ๆ กันมาหาเปนจีนไม่ กลายเป็น
 ชาวบาทลีจนทุกวันนี้ มีเสื่อถักด้วยรกกั้งตัว ๑ กับหมวกทำด้วย
 ไม้ไผ่เปนซี่ ๆ เหมือนหมวกไหหลำวางอยู่บนเตียงศิลาด้วยกัน
 หญิงล่ำมกับกำนันพาข้ำพเจ้าไปดู เดินไปแต่บ้านกำนันทางประ
 มาณ ๒ เส้นถึงศาลเจ้า ๆ ก่ออิฐสุกถ่อปูนกว้างประมาณ ๓ วา ๔
 เหลี่ยม หลังคาแหลมเหมือนกระโจมถ่อปูน ข้ำพเจ้าไปดู

เห็นมีแท่นศิลาสูง ๒ ศอกกว้าง ๒ ศอก ยาว ๓ ศอก เห็นมี
 เสือตัวหนึ่งถักด้วยรกจิ้ง หมวกใบ ๑ โดประมาณ ๒ ศอกวาง
 ไว้บนแท่นจริง ข้าพเจ้าเอากระดาษทองกระดาษเงินจุดไฟไหว
 เจ้าแล้ว ข้าพเจ้าจึงถามว่าเสื่อหมวกอยู่สักกี่ปีมาแล้ว หญิงล้าม
 กับกำนันบอกว่าแต่จางไฟตายถึงทุกวันนี้สักก็ร้อยปีก็ไม่รู้ ที่เมือง
 บาทลันตงบ้านเมืองหารู้จักปีเดือนวันคืนไม่ เกิดมาปีเดือนใด
 อายุเท่าใดก็ไม่รู้ด้วยกันทุกคน แล้วกำนันว่าบรรดาคนบ้านงัว
 คุณนี้เป็นลูกหลานจางไฟทั้งสิ้น ผู้ใดจะรับคนชายหญิงบ้านงัว
 คุณชายให้เงินแขกต่างเมืองไปก็ไม่ได้ ถ้าผู้ใดไม่ฟังข้อเอาไป
 ก็คงเป็นอันตรายในกลางทะเล พวกกันอยู่จนเพลากลางวันก็พา
 กันกลับมายังที่นั้น แล้วหญิงล้ามพาข้าพเจ้าออกจากบ้านกำนัน
 เพลาเที่ยงเดินมาประมาณสัก ๒๐ เส้นเศษเป็นป่าไม้ต่าง ๆ บ้าง
 ต้นกาแพโตกำ ๑ สองกำสูง ๕ ศอก ๖ ศอกบ้างรายกันไป แล้ว
 มีคเป็นน้ำค้างตกเหมือนฤดูเดือน ๑ เดือน ๒ ข้าพเจ้าถามหญิง
 ล้าม ๆ ว่าเพลาเที่ยงแล้วเป็นน้ำค้างลงอย่างนี้ทุกวัน เดินต่ำลงไป
 จนเพลายืนถึงเมืองมอญอยุธยาสรยนอนอยู่บ้านกำนันคืน ๑ เพลา
 เช้าข้าพเจ้าให้กำนันพาไปหาเจ้าเมือง ข้าพเจ้าจัดได้สุรา ๒ ขวด
 ผ้าขาวพับ ๑ กะทะเถาหนึ่ง ๕ ใบไปให้เจ้าเมือง ๆ แต่งตัวนุ่งห่ม
 มีผู้คนชายหญิงตามออกมาเหมือนกับเจ้าเมือง ๆ บาทลันตง ภาษ
 พม่า ๆ บอกเหมือนกับบอกเจ้าเมืองบาทลันตง แล้วข้าพเจ้าว่าจะ

มาขอซื้อผลกาแพหาบ ๑ เป็นราคาเท่าไร เจ้าเมืองบอกว่าหาบ ๑ จะเอาราคา ๓๒๐๐ อีแปะเป็นเงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท เฟือง ๑ ข้าพเจ้าว่าจะซื้อ ๔๐๐ หาบ เจ้าเมืองว่าเดือน ๑ จึงจะได้กาแพหนัก ๔๐๐ หาบ ข้าพเจ้าสัญญาว่าให้ไปส่งถึงท่าเรือหาบ ๑ จะเอาค่าจ้างเท่าไร เจ้าเมืองว่าหาบ ๑ จะเอาราคา ๖๕๐ อีแปะ ข้าพเจ้าค้างอยู่ที่เมืองมอญ ๕ วัน ได้กาแพหนัก ๑๐๐ หาบ ข้าพเจ้าเช่าม้าที่เมืองมอญอีก ๓๐ ม้า ราคาตัวละ ๑๐๐๐ อีแปะเหมือนกับที่เมืองบาหลี่เหลง คนสำหรับม้า ๓๐ คน เข้ากันเป็นม้าบรรทุกกาแพ ๕๐ ม้า คน ๕๐ คน บรรทุกกาแพแล้ว ข้าพเจ้าก็ลากลับมา ล่ามพาข้าพเจ้าเดินมาหากลับมาทางเดิมไม่ มาทางใหม่ ผินหน้าม้ามาทางตะวันตก เดินมาอีกวัน ๑ ถึงเมืองก็อันเจียกหาได้แวะเข้าในเมืองไม่ ล่ามบอกว่าเมืองนี้เป็นเมืองใหญ่ ผู้คนมากชนกับเมืองบาหลี่ ข้าพเจ้าพักนอนอยู่กลางทุ่งคืน ๑ รุ่งขึ้นเพลลาเข้าชาวบ้านเอาเข้าสุกกับเนื้อสุกรย่างจิ้มเกลือมาขาย ข้าพเจ้าซื้อเข้ารับประทานแล้ว ออกเดินมาแต่เพลลาเข้า มีแต่พงแขมไม่มีต้นไม้ใหญ่ ที่ไร่นาก็ไม่มี มาจนเพลลาเย็นถึงบ้านอาพอนหาได้เข้าในบ้านไม่ พักนอนอยู่กลางทุ่งคืน ๑ รุ่งขึ้นเพลลาเข้าเดินมาจนเพลลาเที่ยงถึงเมืองมอญหลี่ เป็นเมืองใหญ่ผู้คนมีมากเมืองมอญหลี่นี้วิวาทกันหาได้ชนกับเมืองบาหลี่ไม่ ถ้าแลคนข้างเมืองบาหลี่มาข้างแดนเมืองมอญหลี่ ชาวเมืองมอญหลี่จับรับเอา

สิ่งของ ตัวคนก็เอาไปขายเสีย ถ้าชาวเมืองมอหลีไปข้าง
 แคนเมืองบาหลี ชาวบาหลีมากกว่าก็จับเอาสิ่งของตัวคนไป
 ขายเสียเหมือนกัน เมืองมอหลีมีเจ้าเมืองผู้คนมาก จะมีทำ
 เรือลูกค้าไปมาค้าขายถึงฤๅไม่มีประการใด ข้าพเจ้าหาได้ถามไม่
 พวกข้าพเจ้าเดินมาถึงแขวงเมืองมอหลี ชาวเมืองมอหลีถือ
 ปืนบ้างหอกบ้าง ประมาณสัก ๑๐๐ คนเศษออกตั้งขบวนแถว
 เมืองบาหลี ๓ คน ซึ่งเอาม้าบรรทุกกาแพไปได้ ๕ ม้า พวก
 ข้าพเจ้าห้ามปืนหอกไม้ มีแต่กฤษสูไม้ได้ ก็ถอยมาบ้านอาพอน
 หลึงล่ามจึงให้คนบาหลีไปตีเกราะที่บ้านอาพอน ชาวบ้านอาพอน
 ถือปืนถือหอกถือหลาวบ้างประมาณสัก ๒๐๐ คน วิ่งออกมาเห็น
 พวกข้าพเจ้าจึงถามว่าทำไมทะเลาะวิวาทกันอย่างไร หลึงล่ามบอก
 ว่าจีนลูกค้าชาวกรุงเทพฯ ออกมาค้าขายที่เมืองบาหลี เจ้าเมือง
 บาหลีให้เราพาเที่ยวชื้อกาแพที่เมืองมอญได้แล้วจะกลับไปเมือง
 บาหลี มาถึงเมืองมอหลีชาวเมืองมอหลีออกตั้งขบวนแถว
 ชาวเมืองบาหลีบ้วย ๓ คน ซึ่งเอาม้าบรรทุกกาแพไปได้ ๕ ม้า
 ให้เจ้าเมืองอาพอนไปส่งให้ถึงแขวงเมืองบาหลีด้วย นายบ้าน
 จึงให้คนที่ถือปืนถือหอกถือหลาวออกมา ๒๐๐ คนนั้นบึ่งกันมา
 ส่งพ้นแขวงเมืองมอหลีแล้วก็พากันกลับไป ข้าพเจ้าเดินมาจน
 เพลายามเศษถึงบ้านกะปิตัน ปลงของลงจากม้าแล้วเอาไว้ที่บ้าน
 กะปิตัน ข้าพเจ้านอนอยู่ที่บ้านกะปิตันคืน ๑ รุ่งเช้าข้าพเจ้าให้

เบี้ยอี่แปะหญิงล้าม ๒๐๐๐ ชายคนละ ๑๐๐๐ เข้ากัน ๖๐๐๐ อี่แปะ
 กับค่าเช่าม้าให้เสร็จแล้ว หญิงล้าม เลขชาย ๔ คนกับเจ้าของม้า
 ก็พากันกลับไป ข้าพเจ้าก็ชนกาแฟลงบรรทุกเรือ อยู่ ๕ วัน
 ๑๐ วัน เจ้าเมืองมอญจึงเฒ่าม้าต่างบรรทุกกาแฟมาส่งอีก ๓๐๐
 หาบ ข้าพเจ้าคิดอี่แปะให้แล้วชาวเมืองมอญก็กลับไป กะปิ
 ต้นจึงเรียกเอาภาษีกาแฟกับข้าพเจ้าหาบหนึ่ง ๒๐๐ อี่แปะ กาแฟ
 หนัก ๔๐๐ หาบเป็นอี่แปะแปดหมื่น เป็นเงิน ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึงข้าพเจ้า
 ถามกะปิต้นว่าภาษนี้ไต่กับเจ้าเมืองฤ ๆ ไต่กับผู้ใด กะปิต้น
 บอกข้าพเจ้าว่าภาษนี้ เจ้าเมืองยกให้สำหรับเลี้ยงพวกจีนมาอยู่ใน
 เมืองบาหลี่ ข้าพเจ้าถามว่าจีนมาอยู่ในเมืองบาหลี่สักเท่าไร กะ
 ปิต้นบอกว่ามีจีนอยู่ประมาณ ๘๐ คน ๕๐ คนเศษ ข้าพเจ้าชื้อ
 สีนค้ออยู่สักเดือนครึ่ง ชาวเมืองบาหลี่บรรทุกเข้ามาขายวันละ
 ๒ เกวียน ๓ เกวียนบ้าง ราคาทั้งภาษี่หาบละ ๑๐๐๐ อี่แปะ ถึง
 ละ ๒ สลึง เกวียนละ ๑๒ ตำลึง ๒ บาท ยาสูบหาบละ ๔๐๐๐
 อี่แปะ เงิน ๒ ตำลึง ๒ บาท เนื้อกระบือหาบละ ๒๐๐๐ อี่แปะ
 เงิน ๑ ตำลึง ๑ บาท หนึ่งกระบือหาบละ ๑๕๐๐ อี่แปะ เงิน ๓ บาท
 ๓ สลึง น้ำมันมะพร้าวหาบละ ๓๐๐๐ อี่แปะ เงิน ๑ ตำลึง ๓ บาท
 ๒ สลึง ข้าพเจ้าชื้อได้เข้าสารหนัก ๓๐๐๐ บาท เป็นเข้า ๑๒๐
 ยาสูบหนัก ๑๐๐ บาท เนื้อกระบือหนัก ๒๐๐ บาท หนึ่งกระบือ

หนัก ๕๐ บาท น้ำมันมะพร้าวหนัก ๕๐ บาท ฝางข้าพเจ้าชื้อ
กับจีน ๆ จะเอาราคาหาบละ ๑๕๐ อีแปะ เงิน ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ยัง
หาได้เอาฝางมาส่งไม้ อยู่ประมาณ ๘ วัน ๑๐ วัน ฯ

๑ ๓ วัน ๓๖ คำ ปีมเมียอัฐศก ข้าพเจ้าเห็นกะปัดันบันตัด
แต่งงานบ่าวสาวบุตรชายขอหญิงสาวชาวเมืองบาหลี่ บิดาหญิงเป็น
จีน ชายบุตรกะปัดัน มารดาเป็นชาวบาหลี่ เห็นปลูกโรง ๆ ๑
เหมือนโรงไทยเครื่องบนไม้ ไม้หลังคามุงแฝก ข้าพเจ้าเห็นชาว
บาหลี่เอาของมาช่วย ไม้โต๊ะไม้กตั้ง มีเรียงเต็ด กล้วย ส้ม
เข้าส้มไม้กล้วย หมากร พลุ คนละโต๊ะ ๑ บ้าง ๒ โต๊ะ บ้าง ๓ โต๊ะ
บ้าง ประมาณสัก ๒๐๐ คน ครั้นถ่ายของแล้วข้างกะปัดันตอบ
แทนให้เข้าสุกกับเนื้อสุกรทอด เนื้อสุกรย่าง จังลอนทำด้วยเนื้อ
สุกร ไม้โต๊ะไม้กตั้งให้ไปทุกคน ๆ เพลาเย็นจัดแข็งขันหมาก
ไม้โต๊ะไม้ เอายัดเข้าคมาต่อ ๆ กันเข้า ๓ เช็ดแล้ววางลงในโต๊ะ
ไม้ เอาเข้าสารกองกลาง เอาหมากพลูรายทับบนเข้าสาร เอา
ดอกไม้ทองอังกฤษปักเป็นรูปพุ่มโต๊ะ ๑ ไม้ส้ม กล้วย ขนมห้าง
๕๐ โต๊ะ เอาผ้าเช็ดหน้าแขกคลุมทุกโต๊ะ คนที่นำหน้าขันหมาก
แต่งตัวใส่กางเกงขาวคาดเอวผ้าลาย ผ้าเช็ดหน้าแขกโพกสีสะ
เอารูปนกยูง ทำด้วยไม้ โตเท่าไม้ปิดทองทั้งตัว มีสายขุดติดอยู่ที่หลัง
นกยูง ๒ สายขุด เอาด้ายผูกที่สายขุด แล้วเอามาตะพายแล่งรำไป

ข้างนำขันหมาก มีปี่พาทย์เหมือนกับเล่นละครตามไปข้าง
 หลัง ข้าพเจ้าก็ตามไปดูด้วย ไปถึงบ้านหญิงมีหญิงสาว ๆ ๘ คน
 ๑๐ คนออกมาต้อนรับ แล้วร้องเพลงตามภาษาบาลี คนที่ตะพาย
 นกยูงก็รำสักครู่ ๑ ฝ่ายข้างพวกหญิงเอาเข้าสารตฤกข์มันซ์คน
 รำที่ตะพายนกยูง ๓ ที่ แล้วมีหญิงออกมาจูงเอาคนรำตะพาย
 นกยูงเข้าไปในประตูบ้าน จึงปลดเอานกยูงรับเอาโต๊ะที่ใส่เข้าสาร
 หมากพลุกพุ่มทองอังกฤษนั้นเข้าไปในเรือนบิดามารดาหญิง ของ
 ทั้งนั้นก็ถ่ายไว้สิ้น แล้วก็เลี้ยงน้ำกาแฟกับน้ำตาลโตนด ขนม
 กถ้วย ส้มเสร็จแล้ว ฝ่ายข้างชายที่เอาขันหมากไปก็พากันกลับ
 มาบ้าน เว้นอยู่ ๓ วันฝ่ายข้างบิดามารดาหญิงก็พาเอาตัวหญิงมา
 ส่งบ้านชาย มีหญิงห้อมล้อมมาประมาณ ๒๐ คน ๓๐ คน เจ้าสาว
 แต่งตัวนุ่งผ้าขาวทองอย่างแขก ห่มผ้ายกแขกมีกรวยเชิงสไบเฉียง
 ศีรษะคลุมผ้าเช็ดหน้าแขก มือใส่กำไลทองกำข้างละ ๓ เส้น เท้า
 ใส่กำไลเงินทั้ง ๒ เท้า มาถึงบ้านชาย ข้างฝ่ายชายตีปี่พาทย์รับ
 แล้วบิดามารดาพาเจ้าบ่าวมา เจ้าบ่าวเปิดผ้าที่คลุมศีรษะหญิงออก
 บิดามารดาข้างชายก็จูงมือหญิงเข้าไปในเรือน พวกข้างหญิงที่มา
 ส่งเจ้าสาวก็กลับไปบ้าน เจ้าบ่าวเจ้าสาวก็อยู่กินด้วยกัน อยู่
 ประมาณ ๕ วัน ๑๐ วัน ข้าพเจ้าขึ้นไปตีกับบ้านกะปัดนเพลาบ่าบ
 เจ้าเมืองกาล่งกงให้ล้ามเอาปืนคาบศิลาบอก ๑ หอกเล่ม ๑ คนที่
 ใส่น้ำทำด้วยดินคนที่ ๑ ถ้วยแก้วเขียวใส่น้ำถ้วย ๑ มาที่บ้าน

กะปิตันว่าฝากข้าพเจ้าเข้ามาให้กับพระสวัสดิวารีเจ้าทรัพย์ ถ้า
เห็นควร จะทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว
ได้ก็ช่วยทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายด้วย ถ้าเห็นไม่ควรจะทูล
เกล้าทูลกระหม่อมถวายก็ให้พระสวัสดิวารี เจ้าทรัพย์รับเอาไว้เป็น
ของพระสวัสดิวารีเถิด ข้าพเจ้ารับของไว้แล้วพวกล่ามก็พากัน
กลับไป ข้าพเจ้าถามกะปิตันว่า เกาะเมืองบาห์ลีนี้โตสักเท่าไร
เจ้าเมืองบังคับบัญชาการงานบ้านเมืองอย่างไร คนมีมากน้อย
กะปิตันจึงเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่าเกาะนี้โตใหญ่ แล่นเรือไปลมดีวัน
หนึ่ง ๑๒ โยชน์ แล่นไป ๑๐ วันจึงรอบเกาะคิดได้ ๑๒๐ โยชน์ มี
เมือง ๑๕ เมือง เมือง ๑ ซ้อบาห์ลีแดง ๑ เมืองกาหลงอาเสียม ๑
เมืองอาโบ ๑ เมืองอาหมัด ๑ เมืองกอินเจียด ๑ เมืองมอญ ๑
เมืองบาตอง ๑ เมืองอาดัด ๑ เข้ากัน ๘ เมือง เจ้าเมืองกาลังกง
เป็นเจ้าใหญ่ สำหรับได้ว่ากล่าวเจ้าเมือง ๘ เมือง แต่เมือง
ฟากเขาข้างใต้ ๘ เมืองนั้น ข้าพเจ้าจำชื่อได้แต่เมืองมอญลี่บาตอง
ตัวบ้านหลังน ยังอีก ๕ เมืองข้าพเจ้าจำชื่อไม่ได้ เมือง ๘ เมือง
นี้หาอยู่ในบังคับเจ้าเมืองกาลังกงไม่ ถ้าคนแดนข้างเมืองกาลังกง
จะลงไปฟากเขาข้างใต้ถ้าพบพวกเมืองมอญลี่มากกว่า พวกเมือง
มอญลี่ก็จับเอาไว้ขายเสีย ถ้าพวกเมืองมอญลี่ข้ามฟากเข้ามา
ข้างเหนือพบพวกเมืองกาลังกงมากกว่าก็จับเอาไว้ขายกินเหมือนกัน
เมืองกาลังกงมีท่าเรือลูกค้าจอดข้างตัวนอก ชื่อ จูเล็กท่า ๑ ปา

ตั้งท่า ๑ โโกชนป่าท่า ๑ อาเขท่า ๑ รวม ๔ ท่า ข้างตะวันตกมีท่า
เรือลูกค้าจอด ซ้อมาหลี่เหลงท่า ๑ กาม่องกุกท่า ๑ สุนลิดท่า ๑
รวม ๓ ท่า มีเงินแปดกะปีตันสำหรับซื้อสำหรับขายอยู่ทุกท่า ที่
เมืองอยู่ฟากเขาข้างใต้ก็มีท่าเรือวิตันตามาตั้งห่าง รับซื้อขาย อยู่คน
หนึ่ง กำปั่นวิตันตามาจัดซื้อผลกาแพปีละลำ ๑ บ้าง ๒ ลำบ้าง
ข้างเมืองบาหลี่ ก็มีกำปั่นวิตันตามาซื้อ เข้าสาร ปีละลำ ๑ บ้าง ๒ ลำ
บ้าง ลูกค้าแขกจีนก็มากำขายปีหนึ่ง ๕ ลำบ้าง ๑๐ ลำบ้าง เจ้า
เมืองเรียกเอาภาษีของหาบหนึ่ง ๒๐๐ อีแปะ สำหรับซื้อเข้าเลี้ยง
จีนที่มาตั้งค้าขายอยู่ที่เมืองบาหลี่ให้กินวันละ ๓ เพลด มีคนขาย
ฉกรรจ์ประมาณ ๔-๕ หมื่นเศษ เจ้าเมืองจะเรียกเอาค่านา ค่า
อากรสวน ค่าตลาด สิ่งใดกับไพร่บ้านพลเมืองนั้น ข้าพเจ้าหาได้
ถามไม่ แล้วกะปีตันเล่าให้ข้าพเจ้าฟังว่า ถ้าขุนนางตายใส่โลง
เหมื่อนกับไทย ไว้ศพ เดือน ๑ บ้าง ๒ เดือน บ้าง ๓ เดือน บ้าง
๔ เดือน บ้าง ๕ เดือน บ้าง ปีหนึ่งบ้าง แล้วมีคนนุ่งขาวห่มขาว
อยู่พวกหนึ่งห้ามภรรยาไม่ มีอยู่ประมาณ ๕๐-๖๐ คน เจ้าเมือง
เลี้ยงให้กิน จะเป็นชาวบาหลี่บวช ฤาจะเป็นชาติพราหมณ์
อย่างไร กะปีตันหาทราบไม่ ถ้าเจ้าเมืองจะออกมาว่า การงาน คน
นุ่งขาวห่มขาวพวกนี้ไปนั่งอยู่ด้วยเพลดละ ๒ คน บ้าง ๔ คน บ้าง เป็น
ที่ปรึกษาสำหรับเขียนหนังสือด้วย ถ้าเจ้าเมืองจะไปข้างไหน คน
นุ่งขาวห่มขาวพวกนี้ก็นำไป ๒ คน บ้าง ๔ คน บ้าง ทุกครั้ง ถ้า

ขุนนาง แลไพร่บ้านพลเมือง ตาย ก็ไปเรียก คนพวกนี้ มาสวดเพลา
 ฆ่าวันละ ๒ คนเสมอทุกวัน แล้วบุตรภรรยาญาติพี่น้องผู้ตาย
 เอากำยานไปเผาเอาดอกไม้ไปวางข้างโลง แล้วเอาเข้าไปเส่น
 เสมอทุกวันกว่าจะเผา เมื่อกำหนดจะเผานั้นบรรดาพวกญาติพี่
 น้องเอาไม้ไผ่มาทำเป็นร้านฆ่าขึ้น ๓ ชั้น ๆ ล่างเอาผ้าขาวปิด ชั้น
 ๒ ชั้น ๓ เอาแผงกรแล้วเอากระดาษสีปิดทับ เอาสำลีย้อมสีแดง
 สีเขียว สีเหลือง สีน้ำเงิน สีขาว ๕ สีกับทองอังกฤษมาติดทำ
 เป็นลายดอกไม้บ้าง ลายริ้วบ้าง ต่าง ๆ กัน หลังคาเป็นหลัง
 เจียดคาผ้าขาว มีดอกไม้สดห้อย คล้าย ๆ กันกับเครื่องศพไทย
 โลงนั้นเอาผ้าขาวปิดมีปี่พาทย์เหมือนกับเล่นละคร ตีไปบหน้าร้านฆ่า
 ชั้นล่างมีคนห้าม ถ้าร้านใหญ่คนห้าม ๕๐-๖๐ คนบ้าง ถ้า
 ร้านฆ่าเล็กห้าม ๒๐-๓๐ คนบ้าง ดอกไม้ทำด้วยทองอังกฤษ
 คนถือหน้าศพประมาณ ๒๐-๓๐ คน แล้วคนนุ่งขาวห่มขาว ๔ คน
 ถือขันเงินใส่เข้าดอกไม้ดอกไม้ไปรยไปตามทาง บุตรภรรยาญาติ
 พี่น้องตามไปข้างหลัง แต่ภรรยาที่จะตายด้วยผัวนั้นนุ่งขาวห่มขาว
 ไปถึงที่เผาเป็นที่ว่างเปล่า แล้วพูนดินขึ้นสูงสองเศษ รือเอา
 เครื่องศพทำพน เผาแล้วขุดหลุมเคียงที่เผาศพยาว ๔ ศอก กว้าง
 ๔ ศอก ฤก ๓ ศอก ๔ เหลี่ยม เอาไม้ไผ่พันผ้าชุบน้ำมันมะ
 พร้าวใส่หลุมไว้ให้เต็มหลุม แล้วผู้ที่จะตายนั้นม้หนังสือไป
 บอกเจ้าเมืองใหญ่ว่าจะขอตายด้วยผัว เจ้าเมืองมีหนังสือห้ามมา

ว่าเขาตายแล้วก็แล้วไปเกิดอย่าตายตามเขาเลย ครั้ง ๑ ถึงครั้ง
 หลิงผู้จะตายนั้นไม่ฟังจึงมีหนังสือไปบอกอีกครั้ง ๑ เป็น ๓ ครั้ง เจ้า
 เมืองจึงมีหนังสือมาว่าห้ามไม่ฟังแล้วมีน้ำใจรักใคร่ผู้ จะตายกับ
 ผู้ใดก็ตายเกิด คนหนุ่มสาวหนุ่มสาวเหมือนพราหมณ์ ๔ คนจึงเอา
 ไฟจุดเผาศพผู้ตายก่อนแล้วจึงจุดไฟในหลุมด้วย ญาติพี่น้อง
 จึงเอาผ้าพันไม้ข้างซ้ายพันไม้ข้างขวาหน้ามนมะพร้าว จุดไฟเผาติด
 พร้อมแล้ว หลิงภรรยาที่จะตายนั้น ตามบิดามารดาญาติพี่น้อง
 แล้วก็โงนลงในหลุมตายไปด้วยกัน ดอกไม้ทองอังกฤษที่แห่
 ศพไปนั้น ก็ทิ้งเข้าไปในไฟเผาเสียด้วย รุ่งเช้าญาติพี่น้องชวน
 กันไปเก็บกระดูกใส่ขันเงินคนละขันทั้ง ๒ คนมาไว้ที่เรือน เส้น
 เช่า กลางวัน เย็น ๓ เพลาครบ ๓ เดือนแล้วจึงไปหาคนหนุ่ม
 สาว ๔ คนมาแห่เอากระดูกไปทิ้งเสียที่ทะเล หลิงที่จะตายตามผู้
 ได้นั้น ที่เป็นภรรยาเจ้าเมือง ปลัดเมือง ถ้าผู้ตายแล้วจะมีผู้
 ไม่ได้ ที่มีบุตรนั้นอยู่เลี้ยงบุตรไปกว่าจะโตกว่าจะแก่ จะมีผู้
 อีกนั้นไม่ได้ ถ้ามีผู้อื่นญาติพี่น้องข้างผู้ตายไปร้องฟ้องแก่
 เจ้าเมือง ๆ ทำโทษ ลางที่มาเสียบ้าง ขายเสียบ้าง ภรรยาที่
 ไม่มีบุตรนั้นจะมีผู้อื่นก็ได้เหมือนกัน จึงต้องไปตายเสียกับผู้
 ลางที่มีหนังสือไปบอกเจ้าเมืองว่าจะตายตามผู้ เจ้าเมืองมีหนังสือ
 ห้ามครั้ง ๑ บ้าง ๒ ครั้งบ้าง ฟังคำเจ้าเมืองที่ไม่ตายตามผู้ก็มี
 หลิงภรรยาไพร่บ้านพลเมืองนั้นไม่ต้องตายตามผู้ ๆ ตายแล้วจะมี

ผัวใหม่อีกก็ได้ไม่มีโทษ ถ้าแลชายก็ดีหญิงก็ดีเป็นผู้ร้ายลักของ
 จับตัวได้ครั้ง ๑ เจ้าเมืองเอาไปชำระเอาของคืนให้เจ้าของ ห้าม
 ปราบสั่งสอนแล้วปล่อยไป ถ้าไปลักเขาจับได้อีกครั้ง ๑ เจ้าเมือง
 เอาตัวมาทำโทษใส่กรงทำด้วยไม้จริง กว้าง ๔ ศอกยาว ๕ ศอก ๖
 ศอก สูงศอก ๑ ใส่ในกรงให้นอน ลูกขี้มันไม่ได้ เพลาเช้า
 เพลาเย็นเอาออกให้กินข้าว ใส่กรงไว้เดือน ๑ บ้าง ๒ เดือนบ้าง
 ๓ เดือนบ้าง เห็นเข็ดหลาบแล้วปล่อยตัวไป ถ้าไปลักเขาอีก
 จับได้เป็น ๓ ครั้ง เจ้าเมืองให้เอาตัวไปแทงเสีย ถ้าแลภรรยา
 มีชู้ผู้จับได้เจ้าผู้แทงเสียทั้งหญิงทั้งชาย ถ้าจะแทงแต่ชายชู้ก็
 ไม่ได้ จะแทงแต่หญิงก็ไม่ได้มีโทษกับเจ้าผู้ต้องแทงเสียทั้ง ๒ คน
 ถ้าจับไม่ได้แต่รู้ว่าภรรยามีชู้เจ้าผู้ขายภรรยาเสียได้ ถ้าแลลูกค้า
 ผู้ใด ๆ ก็ดีไปซื้อคนชาวบาหลี่ต้องบอกกับกะปิตัน ๆ เรียกเอาภาษี
 คนละ ๑๐๐๐ อีแปะจึงเอาคนลงเรือได้ ถ้าแลไม่เสียค่าภาษีให้
 เอาคนมาไว้ในเรือซ่อนไว้ที่ไหนก็ดีมีผู้มาร้องฟ้อง เจ้าเมืองเอา
 ตัวไปเสีย เงินที่ซื้อคนก็สูญเปล่า จะร้องฟ้องว่ากล่าวเอาเงินคืน
 ไม่ได้ ฯ

๑ ครั้นวัน ๑๕ ข้างขึ้น ๆ ก็จำไม่ได้ ปีมเมียอัฐศก ข้าพเจ้า
 เห็นกำนันลูกค้าเมืองสรียะบานายเรือเป็นจีน ต้นหนเป็นชาติ
 วิลังคามมาถึงเมืองบาหลี่ท่า ๑ ต้นหนวิลังคามถือหนังสือเจ้าเมือง
 ไปกระตราบถึงเจ้าเมืองบาหลี่ฉบับ ๑ ในหนังสือนั้นว่าให้เจ้าเมือง

บาทปลุกเรือนไว้ เจ้าเมืองไชยกระตราจะเอาคนมาไว้ที่เมืองบาท สักห้าพันคน เจ้าเมืองบาทเลงจึงมีหนังสือให้ต้นหนวิลังดา ถือไปถึงเจ้าเมืองไชยกระตราว่า เมืองบาทเลงนี้แต่ก่อนไม่เคย มีคนชาติวิลังดาอยู่ ถ้าจะมาอยู่ให้ได้ก็มาเถิด เรือนที่จะ ให้คนอยู่นั้นเราปลุกไว้แล้ว อยู่ประมาณ ๕ วัน ๑๐ วันต้นหน วิลังดาก็ถือหนังสือกลับไปเมืองสรียะบา เจ้าเมืองบาทเลงจึง เกณฑ์คนประมาณห้าพันคนมาทำสนามเพลาะเป็นวงเดือน ที่ชาย ทเลท่าเรือจดหน้าบ้านกะปัดันบันตัด เอาไม้มะพร้าวปักเรียงกัน ห่างประมาณ ๓ ศอก สูง ๗ ศอก กว้าง ๗ ศอก ๒ แถวยาวประมาณ ๑๐ เส้น ใส่อ้อชักบนปลายไม้มะพร้าวเป็นคู่ ๆ กัน จึงเอาไม้ไผ่ ๕ ทั้งสามวางเรียง ๆ กันกรูข้างใน แล้วเอาดินถม เอาน้ำรด เอา ไม้กระทุ้งให้แน่น สูง ๗ ศอกถึงปลายไม้มะพร้าว ฯ

● ครั้นณวัน ๕ ๖ ค่ำ ปีมเมียอัฐศก วิลังดาเอาเรือรบปาก กว้างประมาณ ๑๐ ศอก ๒ เสาคคนในลำประมาณ ๒๐ คน มีปืน กระสุน ๔ นิ้ว ๒ บอกมาหยั่งนำที่อ่าวหน้าเมืองบาทเลงอยู่ ๒ วัน วันเดือน ๖ ขึ้น ๖ ค่ำก็กลับไป ฯ

● วัน ๕ ๖ ค่ำ ข้าพเจ้าเห็นเรือรบวิลังดากลับมาหยั่งนำอยู่อีก ๒ วัน วัน ๖ ๖ ค่ำก็กลับไป ฯ

● อยู่ณวัน ๗ ๗ ค่ำ ปีมเมียอัฐศก ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นไฟลำ ๑ กำปั่นใหญ่ปืน ๒ ชั้นลำ ๑ มาทอดสมอลงที่อ่าวหน้าเมืองบาทเลง

กำปั่นใหญ่ทอดไกลเรือข้าพเจ้าประมาณ ๒๐ เส้นเศษ กำปั่นไฟ
 มาทอดชิดเรือข้าพเจ้าประมาณ ๓ วา ๔ วา ข้าพเจ้าก็ลงเรือสำปั้น
 เอาสุกร ๒ ตัว เป็ด ๖ ตัว ลูกเรือ ๓ คนแจวเรือไปถึงท่ากำปั่นไฟ
 ข้าพเจ้าขึ้นปอนกำปั่น ทหารวิสันดาตามข้าพเจ้าว่ามาแต่ไหน
 ข้าพเจ้าบอกว่าเป็นลูกค้ากรุงเทพพระมหานครมาค้าขาย ทหาร
 จึงลงไปบอกแก่นายทหารในท้องกำปั่น แล้วขึ้นมาพาข้าพเจ้า
 ลงไปในท้องกำปั่น นายทหารวิสันดาจึงถามข้าพเจ้าว่าเป็นลูกค้า
 มาแต่ไหน ข้าพเจ้าบอกว่ามาแต่กรุงเทพพระมหานคร นาย
 ทหารจึงว่าทำไมไม่รู้ๆ ว่าเราจะมาตีเมืองบาดลีเหล็ก ข้าพเจ้า
 บอกว่าไม่รู้ นายทหารจึงว่าเราได้มีหนังสือไปถึงเจ้าเมืองใหม่ว่า
 อย่าให้ลูกค้ามาค้าขายที่เมืองบาดลีเหล็ก ข้าพเจ้าตอบว่าข้าพเจ้า
 ไปขอหนังสือเดินทางที่เมืองใหม่ ๆ ก็หาได้บอกแก่ข้าพเจ้าไม่
 จึงได้มาค้าขายเมืองบาดลีเหล็ก นายทหารจึงบอกข้าพเจ้าว่า
 เจ้าเมืองโยกระตราบังคัมมาว่า ถ้ากำปั่นมาถึงพร้อมกันแล้วให้รบ
 เมืองบาดลีเหล็กใน ๓ วัน ให้นายเรือเร่งทวงเงินให้เสร็จแล้ว
 กลับไปเสียเร็ว ๆ ข้าพเจ้าจึงบอกว่าเงินขายของไว้ทวงได้แล้ว
 สัก ๒ ส่วน ยังค้างอยู่กับชาวบาดลีเหล็ก ๒ ส่วน นายทหาร
 จึงว่ากับข้าพเจ้าว่าให้เร่งทวงเงิน สินค้าซึ่งค้างอยู่นั้นขนลงบรรทุก
 เรือให้แล้วใน ๒ วัน ข้าพเจ้าจะลากลับมาเรือ นายทหาร
 จึงว่าจะฝากหนังสือขึ้นไปให้เจ้าเมืองด้วยฉบับ ๑ แล้วเอาหนังสือ

มาให้ข้าพเจ้า ๆ จึงว่า ถ้าเจ้าเมืองบาหลี่หลงรับหนังสือไว้แล้ว
 ข้าพเจ้าจะกลับมามอบก ถ้าไม่รับไว้ข้าพเจ้าจะเอาหนังสือมากั้น
 ข้าพเจ้ากับเอาหนังสือ ลงเรือสำเภากลับไปขึ้นท่าเมื่อ บ หลี่หลง
 ข้าพเจ้าเอาหนังสือชื่อ ส่วนในเรือ ข้าพเจ้าจึงไปบ้านกะปิตัน
 ข้าพเจ้าเห็นเจ้าเมืองใหญ่เจ้าเมืองรองปลัดเมือง มาพร้อมกันอยู่ที่
 บ้านกะปิตัน ข้าพเจ้าหาได้เอาหนังสือออกให้ไม่ ข้าพเจ้าจึง
 บอกว่านายทหารวิสันดาอยู่ที่กำปั่นไฟหาตัวข้าพเจ้าไปที่กำปั่น จะ
 ให้ข้าพเจ้าเอาหนังสือขึ้นมาให้กับเจ้าเมือง ข้าพเจ้าหาอาจรับมาไม่
 เจ้าเมืองจึงถามว่าเขาวางอย่างไรบ้าง ข้าพเจ้าว่าบอกกับนายทหารว่า
 เป็นลูกค้ามากี่เขา นายทหารว่าเป็นลูกค้าก็ให้เร่งขนของทองเงิน
 เสียให้เสร็จใน ๒ วัน ถ้ากำปั่นมาพร้อมกันเมื่อใดจะตีเมือง
 บาหลี่หลง เรือจะกิดทางปั่น เจ้าเมืองจึงว่าไม่รับเอาหนังสือ
 ขึ้นมานั้นดีแล้ว ถ้าเขาจะมีหนังสือขึ้นมาให้เขาเอามาเอง เข้าของ
 เบี้ยวแปะหยังยักค้างอยู่กับผู้ใด เร่งขนลงบรทุกเรือเสียเถิด
 เจ้าเมืองจึงให้คนไปตีเกราะที่ต้นทางจะขึ้นไปเมืองบาหลี่ บ้านตาม
 ทางก็ตีเกราะต่อ ๆ ตลัดกันไป ข้าพเจ้าดูอยู่ประมาณ ๓ บาท
 ๔ บาทนาฬิกา ข้าพเจ้าแลเห็นคนถือปืนถือหอกถือหลาว ที่บ้าน
 ไกล ๆ วิ่งมาหาเจ้าเมืองที่บ้านกะปิตันประมาณ ๑๕๐ คน ๑๖๐ คน
 เศษ แล้วข้าพเจ้ากับลงเรือสำเภากลับมากำปั่นไฟ เอาหนังสือ
 ขึ้นให้กับนายกำปั่น ๆ ถามว่าเจ้าเมืองว่าอะไร ข้าพเจ้าบอกว่าเจ้า

เมื่อว่าตัวเป็นลูกค้าไปรับเอาหนังสือเขามาทำไม เมื่อจะมีหนังสือ
ขึ้นมาก็ให้เขาเอาขึ้นมาเอง แล้วข้าพเจ้าก็ถามนายทหารกลับมาว่า
ข้าพเจ้าให้ลูกเรือ เอาเรือสำปั้นขึ้นไปขนของที่ห้างกะปิทันลงมา
บรรทุกเรือ ฯ

๑ รุ่งขึ้นณวัน ๓๓ ๗ ค่ำ เพลาเย็น ของก็ยังมีหมดไม่
ข้าพเจ้าเห็นกำปั่นมาทอดอยู่ราย ๆ กันประมาณ ๒๔ ลำ ๒๕ ลำ
ข้าพเจ้าก็ลงสำปั้นไปหานายทหารที่กำปั่นไฟ ข้าพเจ้าขอทุเลากับ
นายทหารว่าขนของ ๒ วันแล้วขนได้ ๒ ส่วน ยังส่วน ๑ ขอทุเลา
อีก ๓ วัน นายทหารจึงว่าเจ้าเมืองโยกระตราบังกับขาดมาว่า
กำปั่นรบมาถึงพร้อมแล้วเมื่อใดก็ให้รบเมืองบาดสีเหลืองใน ๓ วัน
นายทหารจึงว่าข้าพเจ้าเป็นลูกค้ากรุงเทพพระมหานครจะงดให้ อีก
๓ วัน ถ้าถึง ๓ วันแล้วเราจะยังสนามเพลาะเมืองบาดสีเหลือง
ให้ทำลายให้สิ้น จะมาทุเลาอีกนั้นไม่ได้แล้ว ข้าพเจ้าก็กลับมา
เรือเร่งขนของอยู่ จนณวัน ๓๔ ค่ำ ข้าพเจ้ากับลูกเรือขึ้นไป
ขนของบนบ้านกะปิทัน มีลูกเรือเฝ้าเรือใหญ่อยู่ ๓ คน ข้าพเจ้า
ลงมาที่หาดทรายชายทะเล แลไปเห็นกำปั่นใช้โอบมาแต่ไกลประ
มาณสัก ๒๓ ลำ ๒ ลำ แล้วข้าพเจ้าเห็นฝรั่งที่กำปั่นไฟลงเรือ
ช่วงประมาณ ๓๐ คน ไปที่เรือข้าพเจ้า ขึ้นบนเรือแล้วถอนสมอ
ข้าพเจ้าก็เร่งลงเรือสำปั้นออกไปดู ข้าพเจ้าขึ้นบนเรือถามเปน

ภาษามลาญูว่าจะถอยเรือข้าพเจ้าไปข้างไหน พวกทหารวัดันดาบอกว่าจะถอยไปทอดะเสียให้พ้นทางต่อแหลมข้างใต้ กำปั่นรบมาถึงจะมาทวดกัน พวกทหารกับลูกเรือก็ถอนสมอขึ้นใช้ใบไปทอดข้างต่อแหลมข้างใต้ พันที่เดิมออกไปประมาณสัก ๒๐ เส้น ทอดสมอลงแล้วพวกทหารก็กลับไปกำปั่นไฟ อยู่ประมาณ ๑ ชั่วโมง ข้าพเจ้าแลไปดูเห็นกำปั่นมาถึง ทอดอยู่ที่เรือข้าพเจ้าทอดอยู่ก่อน ประมาณ ๒๓ ลำ ๒๔ ลำ ฯ

๑ รุ่งขึ้นวัน ๒๕ ค่ำ ข้าพเจ้าขึ้นไปชนของที่บ้านกะปิ ตัน ข้าพเจ้าเห็นพวกชาวบาห์ลีหลงถอนเอาต้นเข้าในนาริมที่ทำสนามเพลตามชายทะเลมากอง ปนกันสูง ๓ สอก ยาวประมาณ ๒ เส้นเศษ ทั้ง ๒ ข้างเอ่ปีกกาออกไปบังตาไม่ให้เห็นคน แล้วขุดหลุมเป็นพื้นปลา กว้าง ๒ สอก กว้าง ๒ สอกบ้าง ๓ สอกบ้าง ข้างหน้ารับปืนตรง ข้างหลังโถกลาดพอขึ้นได้ลงได้ก็เย ประมาณหลุมสุดปีกกาข้างเหนือสัก ๑๕๐ หลุม ข้างใต้สัก ๑๕๐ หลุม คนอยู่ในหลุม ๆ ละ ๒ คนบ้าง ๓ คนบ้าง ประมาณ ๖๐๐ คน ๗๐๐ คน ถือปืนบ้าง ถือหอกบ้าง ถือหาวบ้าง ทุกคน แล้วเจ้าเมืองให้เรือเร่อนที่ใกล้ ๆ ทางปืนเสีย ให้พวกครัวขึ้นไปอยู่บนเนินเขาบ้านปลัดเมืองทั้งสิ้น เอาไว้รบแต่ชายฉกรรจ์ประมาณคน ๓๐๐๐ เศษ ข้าพเจ้าชนของเสร็จแล้ว ครั้นเพลาค่ำข้าพเจ้าก็กลับลงไปเรือ สิ้นค่ำที่ข้าพเจ้าขายไว้กับชาวบาห์ลีหลงที่ยังทวงไม่ได้ ประมาณเงินสัก ๑๗๐๐ เหยียบญ ๑๘๐๐ เหยียบญ ฯ

ครั้นณวัน ๓๖ ค่ำ นายทหารจึงให้พวกสปียามาบอก
 ข้าพเจ้าว่าวัน ๓๖ ค่ำ จะตีเมืองบาหลี่เหลง จะยิงปืนกระสุน
 ปืนจะถูกเรือเข้า ให้นายเรือใช้ใบไปเสียให้พ้น ข้าพเจ้าบอกว่า
 ต้นหนใหญ่กับจีนลูกเรือคนหนึ่งขึ้นไปซื้อผลกาแพ ที่เมืองมอญ
 ยังหากลับมาไม่ ข้าพเจ้าจะขอรอทำอยู่ก่อน พวกสปียามากลับ
 ไป เพลาเย็นข้าพเจ้าเห็นกำปั่นใหญ่มาทอดสมอเรียงลำนากำปั่น
 อยู่ข้างเหนือ ชึ่งกำปั่นตรงนำสนามเพลาะออกมาประมาณ ๕ เส้น
 เศษ ๒๐ ลำ แล้วเอาเรือรบปากกว้าง ๕ สอก ๖ สอกลงน้ำ เอา
 ปืนใหญ่ใส่หน้าเรือรบค้ำละบอก กระสุน จะโตเล็กประการใด
 ข้าพเจ้าแลดูแต่ไกลประมาณหาถูกไม่ แล้วเอาสมอเล็ก ๆ สาย
 สมอเชือกน้ำมันไปทอดไว้ริมฝั่ง เอาหางเชือกมาผูกไว้กับกำปั่น
 ทุกลำทั้ง ๒๐ ลำ กำปั่น ๒ เสาบัง ๓ เสาบัง มีปืนรายแถม
 ชั้นเดียวจะเป็นล้าละก็บอกข้าพเจ้าหาได้นับไม่ กำปั่นอีก ๒๐ ลำ
 เศษ ทอดห่างออกไปประมาณ ๕ เส้น ๑๐ เส้น ข้าพเจ้าเห็น
 กำปั่นใหญ่ปืน ๒ ชั้นลำหนึ่ง กำปั่นไฟ ๒ ลำ กำปั่นใบ ๒๐ ลำ
 กำปั่นใหญ่ ๓ เสาปืน ๒ ชั้น มีคนในลำ ประมาณ ๓๐๐ เศษ กำปั่น
 ไฟ ๒ ลำ ๆ หนึ่งคนประมาณ ๑๐๐ เศษ กำปั่นไฟ ๒ เสาบัง
 ๓ เสาบัง ๒๐ ลำ คนประมาณล้าละ ๑๐๐ คนบัง ๑๒๐ คนบัง
 ๑๓๐ คนบัง เข้ากันเป็นกำปั่น ๔๓ ลำ ครั้นเพลาเช้าโมงเศษ

ข้าพเจ้าเห็นคนในลำกำปั่นใหญ่ที่มาทอดสมอเรียงกันอยู่ทั้ง ๒๐ ลำ
 ลงเรือบดลำละ ๑๕ คนบ้าง ๒๐ คนบ้าง ถือปืนคาบศิลาบ้าง ถือ
 กระบี่บ้าง สาวเชือกน้ำมันสาธสมอที่ไปทอดไว้ริมตลิ่งพร้อมกัน
 ทั้ง ๒๐ ลำ เรือบดเข้าไปใกล้สนามเพลาะประมาณ ๒ เส้นเศษ
 เอาสายสมอผูกเรือบดแล้วยิงปืนใหญ่ทุกลำ ๆ ไม่ได้หยุดเสียง
 ปืนจนเพลาท้องจึงหยุด ข้าพเจ้าแลไปเห็นกำปั่นใหญ่ที่ทอด
 เรียงกันอยู่ยิงปืนใหญ่ขึ้นไปอีก ๓ กระสุน ๆ ข้ามสนามเพลาะไป
 ตกกลางบ้านที่โรงยังไม่ได้รื้อ ห่างสนามเพลาะเข้าไปประมาณ
 ห้าเส้น กระสุนแตกออกจะถูกคนตายบ้างอย่างไร ข้าพเจ้าไม่
 ทราบ เห็นไฟไหม้โรงอยู่ประมาณสัก ๕ บาท ๖ บาทนาฬิกา
 เปลวไฟดับลงแล้ว ข้าพเจ้าเอากล่องส่องไปดูเห็นสนามเพลาะที่
 กลางพังราบลงกว้างประมาณ ๒ เส้น ตึกกะปิกันบันตัดก็ทำลาย
 ลงด้วย พวกวิสันดาตในเรือบดทั้ง ๒๐ ลำ สาวสายสมอเข้า
 ไปจนถึงฝั่งแล้วก็ขึ้นบกถือปืนคาบศิลาบ้าง ถือกระบี่บ้าง พวกกัน
 ทรูเข้าไปในสนามเพลาะ พวกบาทหลวงชั้นจากหลุมเอาปืน
 คาบศิลายังเอาพวกวิสันดาตูกเห็นล้มลงตายบ้าง ลำบากบ้าง
 พวกวิสันดาตก็เอาปืนยิงถูกพวกบาทหลวงบ้าง สันคราว่าเป็นพวก
 บาทหลวงวิ่งเอาหอกไล่แทงพวกวิสันดาตตายเป็นอันมาก ที่เหลือ
 ตายก็วิ่งหนีลงเรือบด สาวสายสมอกลับมาขึ้นกำปั่นใหญ่ วิ
 สันดาตจะคิดอ่านประการใดต่อไปนั้นข้าพเจ้าไม่ทราบ เพลาย้าย

๓ โมงเศษข้าพเจ้าปฤชษากับต้นหนรองลูกเรือทั้งปวงว่า บั้นเมืองเขารบกันอยู่อย่างนี้ ที่ไหนต้นหนใหญ่กับจีนลูกเรือจะมาได้ เราย่าคอยละย พากันไปเถิด เห็นพร้อมแล้วก็ฉ้อไบ๊ขึ้นตัดสมอทิ้งเสียตัวหนึ่ง ไซ้ไบ๊เรือมาแต่อ่าวเมืองบาห์ลีหลง ฯ

๑ ฅวัน ๕ ๘ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศกเพลายื่น มาถูกทางบัง ผิดทางบัง เดือน ๑ กับ ๖ วัน ถึงเมืองใหม่ ฯ

๑ วัน ๖ ๘ ค่ำ ข้าพเจ้าเอาของเมืองบาห์ลีมาแลกของที่เมืองใหม่ ได้ผ้าขาว ๕๐ สอก ๒๐๐ พับ ได้ด้ายขาวหนัก ๔๐ บาท ได้หมากแห้งหนัก ๒๐๐ บาท ได้หวายหินหนัก ๑๐๐ บาท หอยเบี้ยหนัก ๕๐๐ บาท ฯ

๑ วัน ๗ ๘ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก กำปั่นไฟมาแต่เมืองมะเกาถึงเมืองใหม่ล้หนึ่ง ข้าพเจ้าได้ยिनชาวเมืองใหม่พูดกันว่า อังกฤษนายกำปั่นเล่าให้ฟังว่าเมื่อวัน ๕ ๘ ค่ำ เกิดห้องไถที่หน้าเมืองกวางตุ้ง กำปั่นเสีย กำปั่นไบ ๒๒ กำปั่นไฟ ๑ รวม ๒๓ กับสำเภาจิน ๗ ลำ ฯ

๑ ครั้นฅวัน ๗ ๘ ค่ำ ข้าพเจ้าไปขอหนังสือเบิกล่องกับเสมียนเจ้าเมืองใหม่ที่โรงความ ข้าพเจ้าได้ยिनพวกจีนเป็นความต้องข้งอยู่ในตรางพูดกันว่า เจ้าเมืองใหม่บ้วยไปรักษาตัวอยู่เมืองเกาะหมาก เมื่อไรจะหายก็ไม่รู้เลย เจ้าเมืองหายแล้วกลับมา

ความจริงจะได้ว่ากัน ข้าพเจ้าหาได้ถามกับเสมียนไม้ ได้หนังสือ
แล้วกลับมาลงเรือจะใช้ ไบเซ้ มาณกรุงเทพมหานคร ต้นหน
รองชาติมุสิกคน ๑ กับคนหุงเข้าของต้นหนรองคน ๑ เข้ากัน
๒ คน ขอโดยสาน:เข้ามาณกรุงเทพมหานครกับข้าพเจ้า
ชมบ้านชมเมืองด้วย ออกเรือจากเมืองใหม่ วัน ๖ ๕ ค่ำ ต้นหน
จีนสำหรับเรือเดิม ใช้ ไบมา ๑๕ วัน ข

๑ วัน ๖^๓ ๑๐ ค่ำ ถึงเมืองสมุทรปราการ ฯ ถามข้าพเจ้าแล้ว
ก็บอกส่ง^๕เข้ามาณกรุงเทพมหานคร ข้าพเจ้าได้ทราบความ
แต่^๕ท่าน ข



คำให้การเก่า เรื่องหนังสือ

๑ ข้าพระพุทธเจ้า เก้าสา อายุได้ ๘๕ ปี ให้การว่า เดิมเมื่อ
 ครั้งพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ข้าพระพุทธเจ้าอยู่กับนายอูผู้ข้าพระ
 พุทธเจ้าณป่าทองในกรุงเก่า ผู้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นขุนหมื่นอยู่ใน
 ในกรมรักษาพระองค์ ครั้นพม่าล้อมเมืองเอาไฟเผาเมือง ผู้ข้า
 พระพุทธเจ้ากับข้าพระพุทธเจ้าเข้าไปอยู่ในพระราชวัง ที่นั่งสุริ
 ยามรินทร์ กับพระเจ้าลูกเธอเจ้าชาย ๓ เจ้าหญิง ๑ สี่พระองค์
 ข้าพระพุทธเจ้าจำพระนามหาได้ไม่ เสด็จออกมา ข้าพระพุทธเจ้า
 กับผู้ข้าพระพุทธเจ้าก็ตามเสด็จออกมาด้วย ครั้นถึงประตูดิน
 ผู้ข้าพระพุทธเจ้าจึงส่งหนังสือให้ข้าพระพุทธเจ้า เห็นกระดาษ
 ห่ออยู่ข้างนอกหลายชั้น ผู้ข้าพระพุทธเจ้าบอกข้าพระพุทธเจ้า
 ว่า เมื่อเสด็จพระดำเนินออกมาจากพระมหาปราสาทนั้น ที่นั่ง
 สุริยามรินทร์ส่งหนังสือให้ แล้วตรัสว่าหนังสือนั้นเก็บไว้ให้
 ดื้อย่าให้พม่าเอาไปได้ ข้าพระพุทธเจ้าก็รับเอาหนังสืออัน
 ห่อผ้าซ่อนไว้กับตัวข้าพระพุทธเจ้า ผู้ข้าพระพุทธเจ้าจึงเอา
 บาตรเหล็กซึ่งใส่เครื่องทรงไปซ่อนไว้ ในกอไผ่หลังวัดหน้าพระเมรุ
 ผู้ข้าพระพุทธเจ้าก็กลับมาถึงข้าพระพุทธเจ้า พออ้ายพม่าจับ
 เอาที่นั่งสุริยามรินทร์ไป จึงตรัสเรียกผู้ข้าพระพุทธเจ้าไปด้วย

ข้าพระพุทธเจ้ากับพี่น้องข้าพระพุทธเจ้า ๕ คน หนีเข้าซ่อนอยู่ในโบสถ์วัดขุนเมืองใจ ประมาณ ๕ วัน ๑๐ วัน ครั้นเพลาค่ำพี่น้องข้าพระพุทธเจ้าเอาเรือมารับที่ประตูคืน ข้าพระพุทธเจ้าก็พากันลงเรือหนีลงมาอยู่กับเถื่อนวัดปากนาบางหลวง ข้าพระพุทธเจ้าจึงแก่กระต่ายออกดู เห็นสักกระหลาดห่อหนังราชสีห์ ข้าพระพุทธเจ้าก็กลัว เห็นแล้วข้าพระพุทธเจ้าก็ห่อเข้าไว้ดังเก่า ข้าพระพุทธเจ้าอยู่ประมาณ ปี ๑ พอผิวข้าพระพุทธเจ้าตามมาพบข้าพระพุทธเจ้าที่วัดปากน้ำ ผิวข้าพระพุทธเจ้าถามข้าพระพุทธเจ้าว่า หนังราชสีห์ซึ่งให้ไว้ยังดีอยู่ฤ ข้าพระพุทธเจ้าบอกว่าอยู่ดี อยู่ดอก อยู่ประมาณ ๓ ปี ๔ ปี ผิวข้าพระพุทธเจ้าศรัทธาบวชเป็นภิกษุอยู่ณวัดปากน้ำพอถึงแก่กรรมตาย อยู่ประมาณ ๑๑ ปี ๑๒ ปี ฝนตกรั่วถูกหีบที่ใส่ของไว้ ข้าพระพุทธเจ้ารุกขขึ้นได้ จึงเปิดหีบดูของ แล้วข้าพระพุทธเจ้าจึงเอาหนังอันนั้นออกตากแดด พอสมมิม่วงเดินลงมาเห็นหนังข้าพระพุทธเจ้าตากอยู่ ถามข้าพระพุทธเจ้าว่าหนังอะไรตากแดดอยู่นั้น ข้าพระพุทธเจ้าบอกว่าหนังราชสีห์ สมมิม่วงจึงว่าดีแล้วข้าจะช่วยเก็บไว้ให้ แล้วข้าจะเลี้ยงขยายให้ท่านกินไปกว่าจะตาย ข้าพระพุทธเจ้าก็เอาหนังราชสีห์อันนี้ส่งให้แก่สมมิม่วง ๆ ก็รับเอาไว้ประมาณ ๕ วัน ๑๐ วัน สมมิม่วงหาให้ท่านเข้าปลาข้าพระพุทธเจ้ากินไม่ ข้าพระพุทธเจ้าโกรธ ข้าพระพุทธเจ้าจึงทวงเอาหนังราชสีห์ของข้าพระพุทธเจ้า

๒ ครั้ง ๓ ครั้ง สมมิม่วงก็ทำให้ข้าพระพุทธเจ้าไม่ ข้าพระพุทธเจ้า
จึงไปต่อว่าสมมิม่วง ๆ ก็ให้หนังสืออันนั้นมาแก่นายสั่ง ๆ จึงเอามาให้
แก่ข้าพระพุทธเจ้า

ณวัน ๖ เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ ปีกาเบญจศก จุลศักราช
๑๑๗๕ (ในรัชกาลที่ ๒) เถ้าสา เถ้าอิน เอาหนังสือมาณเรือน
นายฤทธิรงค์ หาพบตัวนายฤทธิไม่ มาเข้าเวรอยู่ในพระ
ราชวัง พบแต่บิดานายฤทธิ ๆ จึงว่าหนังสือเห็นปลาต เกลือก
จะเป็นของต้องพระราชประสงค์ เพลาเช้านายฤทธิจึงจะลงไปเอา
หนังสือ^{๕๕}นั้นขึ้นมาทูลเกล้า ๆ ถวาย เถ้าสา เถ้าอิน ก็พาเอาหนังสือ
อันนั้นกลับไปให้พระสมุห์คุณ นายสั่งจึงมาบอกแก่หลวงอนุรักษภู
เบศร์ ๆ ก็ข้ามไปดูหนังสือเห็นปลาตอยู่ในหังคไว้ก่อน เพลา
เช้าพบนายฤทธิพร้อมกันที่วัดปากน้ำ จึงจะนำตัวข้าพระพุทธเจ้า
กับหนังสือ^{๕๕}นั้นทูลเกล้า ๆ ถวาย ครั้นรุ่งเช้านายฤทธิรงค์กับหลวง
อนุรักษภูเบศร์ ไปหาข้าพระพุทธเจ้า เอาหนังสือกับตัวข้าพระพุทธเจ้า
ขึ้นทูลเกล้า ๆ ถวาย เป็นความ (สัตย์จริงของ) ข้าพระพุทธเจ้า
เท่านั้น ขอเดชะ ฯ

อธิบายเรื่องหนังสือ

หนังสือกล่าวถึงในคำให้การนี้ ไม่ปรากฏว่าแล้วไปอยู่ที่ไหน ต่อมา แต่ไม่ได้ใช้ในราชการ จึงเข้าใจว่าเมื่อถามคำให้การแล้ว จะไม่ทรงเชื่อถือว่าเป็นหนังสือ แต่ไม่เชื่อคำให้การเถ่าสาว เป็นความจริงด้วย เพราะที่เรียกว่าราชสีห์นั้นแต่ก่อนมา ถือกัน ว่ารูปร่างอย่างที่ยื่นกันไว้แต่โบราณ เช่นเขียนในดวงตราพระ ราชสีห์เป็นต้น เห็นเป็นของไม่มีจริง ฤๅที่ยอมรับว่ามี คนก็เชื่อ ว่ามีในป่าพระหิมพานต์ อันมนุษย์จะพบเห็นได้ด้วยยาก มีเรื่อง รวหนังสือพงษาวดารเหนือ ว่าขุนสิงหพสาครไปได้หนังสือ ฆาครังหนึ่ง ก็เป็นเรื่องพิรุณก๊กก่อนากแล้วอันตรายมาก พัน วิไสยที่ใครจะไปทำอย่างขุนสิงหพสาครได้อีก คติความคิดที่มา ถืออย่างประเทศอื่นว่า ไลออน ฤๅ สิงโต นี้เองคือราชสีห์ ฉนี้ พังมาปรากฏต่อเมื่อในรัชกาลที่ ๔ แต่มีความปลาตอยู่ใน เรื่องพระราชพงษาวดารว่า เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ที่เรียกพระที่นั่งสุริยามรินทร์นั้น แยกฤๅฝรั่ง ชื่อ อะลิ่งกะปุนี ได้เอาสิงโตเข้ามาถวาย ถ้าหากเกิดความเชื่อถือในครั้งนั้นว่า สิงโต ฤๅ ไลออนเป็นอย่างเดียวกับราชสีห์ หนังสือที่ม ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ ก็เห็นจะเป็นหนังสือสิงโตตัวนั้น เอง แต่ที่เถ่าสาวตัวไปได้มาอย่างไรนั้นเป็นคนละเรื่อง เหลือ วินิจฉัย. ฯ

คำให้การขุนโกลน เรื่องพระพุทธรูป

๑ วัน ๔ ๑๕ ๔ คำ จุลศักราช ๑๑๔๖ ปีมโรงสัมฤทธิศก
 ขุนสัจพันธุศิริ ขุนอินทรพิทักษ์ ขุนธรรมการ ประชาวเพ่ง
 นั่งพร้อมกันบนที่ทักษิณโรงประโคม จึงบอก (ฉบับลบ) ๑ ได้
 ทำราชการมาแต่ครั้งบรมโกษ มาจนถึงพระที่นั่งสุริยามรินทร์
 จึงเอาตำรารายจดหมาย อย่างธรรมเนียมท้องที่อำเภอ ๒ พระพุทธรูป
 บาทแต่ก่อนนั้นมาส่งให้ข้าพเจ้า

เป็นอย่างธรรมเนียมมาแต่ก่อน ขุนหมื่นกรมการข้าพระพุทธรูป
 บาทนั้น ขุนยกรบัตรข้าหลวงกำกับท่านตั้งมาแต่กรุงเทพมหานคร

๑ ความตรงที่ฉบับลบบทอนนี้ สันนิษฐานว่า คงเป็นชื่อกรมการ
 เก่าซึ่งเคยเป็นผู้รับตำแหน่งขุนโกลน ให้เอาตำราเรื่องพระพุทธรูป
 มาให้แก่ขุนสัจพันธุศิริที่เป็นตำแหน่งขึ้นใหม่

๒ ที่เรียกว่าอำเภอตรงนี้ ทำให้เข้าใจว่าครั้งกรุงเก่าการปกครอง
 ครอบงำเป็นอำเภอ ตำแหน่งนายอำเภอเรียกว่า “ขุนโกลน”
 ต่อมาในชั้นกรุงรัตนโกสินทรยกขึ้นเป็นเมืองจัตวา กลับกลายลงเป็น
 อำเภอเมื่อจัดตั้งมณฑลในรัชกาลที่ ๕ เดิมนั้นที่พระพุทธรูปเป็น
 แต่กิ่งอำเภอ เพราะคักที่ตอนเมืองเก่าตั้งเป็นอำเภอหนองโสน

ครั้นเมื่อเทศกาลถือน้ำ ขุนยกรบัตรนั้นได้ลงไปถือน้ำกรุงเทพ
 มหานครทุกปี ถ้าแลราษฎรชาวบ้านจะร้องฟ้องหาความแค้น
 ด้วยความสิ่งใด ๆ ถ้าแลเป็นความแพ่งสลักหักฟ้องส่งให้ขุน
 เทพสุภาวลี หมั้นศรีพุทธบาทราชาเอาไปพิจารณา ถ้าเป็น
 ความอาญาประทับฟ้องส่งให้ขุนเฉลิมราชปลัดเอาไปพิจารณา ถ้า
 เป็นความมหันตโทษนครบาล ประทับฟ้องส่งให้หมื่นชินบาลชา
 ราชรักษาเอาไปพิจารณา ถ้าเป็นความด้วยไรนา ขุนอินทรเสนา
 ขุนพรหมเสนาได้เอาไปพิจารณา ถ้าจะให้เรียกเงินทองวิวาทแ
 กกัน ขุนอินทรพิทักษ์ ขุนพรหมรักษา หมั้นพิทักษ์สมบัติ หมั้น
 พิทักษ์รักษาเอาไปพิจารณา เป็นสัตย์ด้วยความสิ่งใด ๆ ส่งสัตย์
 ไปปรับณเมืองลพบุรี เมืองสระบุรีเมืองนครเข็ดขันธ์^๓ แต่
 ก่อนเป็นเมืองคู่ปรับกัน ครั้นมาเมื่อครั้งบรมโกษฐได้เสวยราช
 สมบัติ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นมามัสการพระพุทธบาท จึงมี
 พระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่าข้าหลวงขึ้นมาเป็นที่ยกรบัตรนั้น
 ไม่ยืนนานปี ๑ ตาย ๒ ปี ตาย แต่นั้นสืบไปเมื่อนำให้จัดขุนหมื่น
 ข้าพระพุทธบาท เป็นที่ขุนยกรบัตรบ้างเถิด แล้วอย่าให้ขุน

๓ ในหนังสือนี้ ที่เรียกว่าเมืองเข็ดขันธ์ ฤาเมืองปรันตปะ เป็น
 เมืองเดียวกัน เพราะเรียกว่าเมืองเข็ดขันธ์อยู่ก่อน เมื่อพบรอยพระ
 พุทธบาทแล้วจึงเรียกเมืองปรันตปะ ให้ตั้งตามตำนานพระพุทธบาท

ยกรบัตรขึ้นไปถือน้ำกรุงเทพมหานครเลย ให้ถวายบังคมเทียน
 พรหม ซึ่งจบพระหัตถ์ขึ้นมาขึ้นให้พร้อมกัน ถ้าผู้ใดขาดมิได้
 ถวายบังคมมิโทษถึงสิ้นชีวิต ถ้าแต่พิจารณาเนื้อความอันใดเป็น
 แต่ความมโนสาเร่ ก็ให้ว่ากล่าวกันเสียให้สำเร็จแต่ในพระพุท
 บาทนั้นเถิด ถ้าแต่เป็นความมหันตโทษ พิจารณาเป็นสัจ
 ความข้อใหญ่ นั้น ให้บอกส่งสัจลงไปไปยังลูกขุนศาลาหลวง
 พิจารณามิตกลงกันให้บอกส่งลงไปยังลูกขุนศาลา อย่าให้ (ส่ง
 ไปปรับที่เมืองลพบุรี เมือง) สระบุรีเหมือนอย่างแต่ก่อนเลย
 เป็นตำแหน่งเมืองนครขีดจีนอยู่ก็จริง แต่ว่าขุนหมื่นเหล่านี้ได้
 รักษาพระพุทบาทอยู่ด้วย จะให้ขึ้นแก่ผู้รั้งกรมการเมืองใดนั้น
 ห้ามได้ จึงขาดแต่วันนั้นมาจนถึงที่นั่งสุริยามรินทร์ จึงมิได้ไป
 ปรับณเมืองลพบุรี เมืองสระบุรีแต่ครั้งนั้นมา ฯ

๑ อนึ่งแต่โบราณมา เมื่อยัง (ไม่?) มีอำเภอพระพุทบาท
 มีกรมการสำหรับเมืองขีดจีนนั้น ๘ คน หลวงสารวัตรราชธานีศรี
 บริบาล (เป็นผู้รั้ง) คน • ขุนเฉลิมราชปลัดคน • ขุนเทพ
 ยกรบัตรคน • ขุนเทพสุภาคน • ขุนจำเมืองคน • ขุนสัสดี
 คน • ขุนอินทรเสนาคน • ขุนพรหมเสนาคน • มีพราน
 คน • ฯ

๑ เมื่อจะพบฝ่าพระพุทบาทครั้งนั้น ท้าวอภัยทศราชได้เสวย

ราชสมบัติในกรุงเทพมหานคร^๕ พระสงฆ์ไปไหว้พระบาทเมือง
 ลังกา จึงมีสายเข้ามาว่า มีพระพุทธรูปอยู่ณกรุงเทพมหานคร
 อยู่ในเขาสัจพันธบรรพต ในแคว้นแคว้นปรันต์ปะนกรราชธานี
 ไปจากปรันต์ปะนกรนั้นหนทางประมาณ ๓๐๐ เส้น ครั้นพระสงฆ์
 กลับเข้ามาแต่เมืองลังกาจึงถวายพระ (พร) แก่พระมหากษัตริย์
 ธิราชเจ้า จึงให้ไปหาบทยอดเขาสัจพันธ (ใต้ทราบ) เรื่อง
 ราวแก่นายพราน (บุญ) ซึ่งพบฝ่าพระพุทธรูป (ว่า) มีศิลาเป็นลึน
 ถอดปิดอยู่ มีน้ำขังอยู่ในรอยแต่พอเนอนกกินได้ ครั้นนายพราน
 ยิงเนื้อถูกเขาล่าบาก เนื้อนั้นก็วิ่งไปถึงฝ่าพระพุทธรูปได้กินน้ำ
 ในรอยก็หายดีไป นายพรานนั้นเห็นเหตุปลาตอยู่ เข้าไปดูเห็นศิลา
 ลึนถอดมีน้ำขังอยู่ นายพรานจึงตักน้ำนั้นมากิน นายพรานเป็น
 เกลื่อนกกลากก็หายหมด นายพรานจึงวิตน้ำเสียให้แห้งแล้วจึง
 เห็นพระลักษณะสำคัญว่ารอยคนโบราณ นายพรานก็นิ่งความไว้
 ครั้นพระสงฆ์ถวายพระพร นายพรานนั้นนำไปจึงพบฝ่าพระพุท
 ธรูป ท่านจึงให้ก่อเป็นผนังทำเป็นหลังคามุงกระเบื้องไว้อย่างวัด
 เจ้าผนังเชิง ท่านจึงให้ตั้งขุนหมั้นไว้ให้รักษาพระพุทธรูป เอา
 นามพระสัจพันธฤๅษีตั้ง จะตั้งเป็นพระก็ได้ จะตั้งเป็นหลวงก็ได้

^๕ ที่เรียกทั่วอภยทิศราชธานี ในพระราชพงษาวดารตรงกับ
 สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ไม่ได้ ด้วยท่านได้อรหัตแล้ว จึงตั้งเป็นขุนสัจพันชกวี (ศรีรัตน
 ไพรวณ เจดियाสันคามวาสี) นพคุณาพนมโชตน จึงตั้งหมื่นสุวรรณ
 ปราสาท หมื่นแผ้วอากาศ หมื่นชินธาตุ หมื่นศรีสัปรุช ๔ คนนั้น
 รักษาพระมณฑป ให้บังคับบัญชาว่ากล่าวปะขาวในมณฑป จึงตั้ง
 นายประค ๔ นาย หมื่นราชชาณาณุมุณี ๕ หมื่นอินทรรักษา หมื่น
 บุษจาเจดีย์ หมื่นศรีพุทธบาล จึงตั้งขุนหมื่นรักษาคถิง ๔ นาย ขุนอิน
 ทรพิทักษ์ ขุนพรหมรักษา หมื่นพิทักษ์สมบัติ หมื่นพิทักษ์รักษา
 ในคถิงนั้นแต่ก่อนมีผ้าทรงพระนารายณ์ผืน ๑ ม่านบั๊กวันทองผืน ๑
 สำเภาทองมียนต์ดำ ๑ ช้างทองคำด้ว ๑ ม้าทองคำด้ว ๑ กวางทองคำ
 ด้ว ๑ คันไม้กัลปพฤกษ์ ๓ คัน เงินต้น ๑ ทองต้น ๑ นากต้น ๑
 มีปืนใหญ่ ๒ กระบอก หามเล่น ๒ กระบอก ขานกยาง ๒ กระบอก
 ๖ กระบอกสำหรับคถิง จึงตั้งหมื่นสนั่นไพเราะ หมื่นเสนาะเวหา
 พันเสนาะ รองเสนาะ ๔ คนนี้สำหรับประโคมยาม ทั้งกลางวัน
 กลางคืนทุกวันมิได้ขาด ขุนธรรมการนั้นให้ตรวจตราว่ากล่าว
 พระสงฆ์สามเณรปะขาวรูปซึ่งวิวาทแก่กัน เป็นกระทรวง
 ธรรมการ มีเสมาธรรมจักรตั้ง พระเสด็จไค้ตั้ง หมื่น
 จิตรหอมใจราชนั้น สำหรับไค้ไปเบิกน้ำมันหลวงขึ้นมาตามถวาย

๕ สงไสยว่าจะเป็น หมื่นบาทมุนินทร์

พระพุทธรบาท หลวงจังหวัดไพร่ หมื่นศรีไพรสณฑ์ เป็นพราน
 สำหรับป่าได้นำเสด็จ หมื่นทิพชลธิ หมื่นศรีคงคา ด้รักษาอ่าง
 แก้วเชิงเขา หมื่นศรีชลธาร ด้รักษาธารทองแดง หมื่นศรีวานร^๖
 ด้รักษาคำหนักพระราชวังหลวง ครั้นเพลาช้ายันโล้วานรมารับ
 ประทานเข้าสูทุกเวลาที่จะเสด็จพระราชดำเนินกลับเข้า กรุงเทพ
 มหานคร หมื่นศรีรักษา ด้รักษาคำหนักกรมพระราชวังน้ำ พันบาล
 อุโบสถ ด้รักษาพระอุโบสถ หมื่นพรหม พันทศ พันทอง พันคำ
 ๔ คน สำหรับ ด้ว่ากล่าวข้าพระโยมสงฆ์ ให้ส้ซ้อมจันหันนิตยภัตร
 กวายพระสงฆ์ ซึ่งจำพรรษาอยู่ณเขาจังหวัดพระพุทธรบาททองคำละ
 ๓๐ ทนาน พระมหามงคตเทพมุนี ด้เงินเดือน ๆ ละ ๔ ตำลึง ๑๐ สลึง
 พระสงฆ์อันดับ ด้เงินเดือน ๆ ละ ๖ สลึง ขุนหมื่นพันทนายตั้งไว้
 สำหรับพระพุทธรบาท ๒๗ คน ฯ

๑ จึงยกเอากรมการสำหรับปรันตปะนคกรราชธานีนั้นขึ้นมารัก
 ษาพระพุทธรบาทด้วย หลวงสารวัดราชธานีศรีบริบาลเป็นจางวาง
 ขุนเฉลิมราชปลัด พันสารวัด^๗ ขุนเทพยกกระบัตร์ ตั้งเป็นขุนศรีพุทธ

๖ ถ้าเป็น หมื่นประธานวานร จะเหมาะกว่า

๗ ตรงนี้จะหมายความว่า ขุนเฉลิมเป็นสารวัด ฤาอย่างไร
 สงไสยอยู่ แต่ตำแหน่งขุนเฉลิมยังเป็นปลัดเมืองพระพุทธรบาทมาจน
 ยุบลงเอนอำเภอ

บาลยกรบัตร ขุนเทพสุภานัน เมื่อเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมา
นมัสการพระพุทธบาทนั้น กับตำรวจใน ๒ คน กำกับกันไปรักษา
น้ำเสลาตายจึงตั้งว่าขุนเทพชลธี หมั้นรองสุภานันเป็นหมั้นศรีพุทธ
บาลราชรักษา เป็นปลัดขุนยกรบัตร ขุนจำเมืองนั้นตั้งเป็นขุนจีน
บาลชาญราชรักษา เป็นปลัดขุนสังพันธศิริ ขุนสัสดีตั้งเป็นหมั้น
มาศศิริสมุหบาญชี แต่ขุนอินทรเสนา ขุนพรหมเสนาคงที่เดิม
แต่ก่อนมา ฯ

๑ หลวงสารวัตถ์ถื่อตราบรูปองคต ขุนสังพันธศิริถื่อตราบรูปคน
ถื่อดอกบัวถื่อเทียนข้าง ๑ ขุนเฉลิมถื่อตราบรูปข้าง ขุนยกรบัตรถื่อ
ตราบรูปคนถื่อโคม ขุนเทพสุภานถื่อตราบรูปหงษ์ ขุนจีนบาลถื่อตรา
รูปคนถื่อดอกบัว ขุนอินทรเสนาถื่อตราบรูปคนถื่อเชือก ขุนพรหม
เสนาถื่อตราบรูปคนถื่อสมุทเหมือนพระพุทธบาท ถื่อตราบรูปคนถื่อธง
หมั้นมาศศิริถื่อตราบรูปคนถื่อสมุท หมั้นสุวรรณปราสาทถื่อตราบรูป
มณฑป ขุนอินทรพิทักษ์ถื่อตราบรูปคนถื่อพาน ขุนพรหมรักษาถื่อ
ตราบัว หมั้นพิทักษ์สมบัติถื่อตราบรูปสิงห์ หมั้นพิทักษ์รักษาถื่อ
ตราบรูปตะไกร ขุนสารวัต ขุนสังพันธศิริ ขุนหมั้นทงนท่านมหาศ
ไทยได้ตั้ง แต่ขุนยกรบัตรนั้นท่านกรมวังได้ตั้งแต่เดิมมา ฯ

๑ มีทั้งพระกัลปนาตราพระราชสี่ห์ พระธรรมบุญ พระธรรม
สาตรหลักอินทภาษ ไว้สำหรับให้ว่าเนือความตามตำแหน่งเมือง
ปรันตปะนศรราชธานีแต่ก่อนมาทุก ๆ พระองค์ ซึ่งหลวงสารวัตราช

ธานีศรีบริบาลได้พินัยจ่ายราชการกึ่ง ๑ ขุนสัจพันธกวีได้ค่าที่หนึ่ง
 คำถึง ๑ ขุนยกรบัตรได้ค่าที่หนึ่ง ๔ สลึง ถ้าเป็นความแพ่งได้ค่า
 ที่หนึ่งกึ่ง ๑ เป็นอย่างธรรมเนียมสืบ ๆ กันมา จนถึงที่หนึ่งสุริยา
 มรินทร์

ถ้าแลผู้ใดมิใช่ภูมิชาติจะได้รู้จักตำแหน่งปรันตปะนครนั้นห้าม
 ได้ ด้วยตำแหน่งเมืองคกมาช้านาน แต่ครั้งพระยากาลราชนั้น
 แล้ว เมืองนั้นมีคู ๒ ชั้น มีประตู ๔ ประตู ๆ ซอง ๑ ประตู
 ไซย ๑ ประตูน้ำ ๑ ประตูผี ๑ มีเสามีประตู ๔ ประตู ตะลุงข้าง
 เฝือกโคกปราสาทเสา ๑ มีสี่สะพานโบราณอยู่สี่สะพาน ๑ ใหญ่
 ประมาณ ๘ ก่า มีตำแหน่งวัด ๑๕ วัด วัดธรรมเสนา ๑ วัดสาร
 ภา ๑ วัดสัก ๑ วัดมหาโลก ๑ วัดโคกบ้านหมอ ๑ วัดหัวตะพาน ๑
 วัดเจนนางเพียร ๑ วัดนางผล ๑ วัดเกต ๑ วัดสุต ๑ วัดขวิด ๑
 วัดหลวง ๑ วัดนาค ๑ วัดพระนอน ๑ วัดพี่น้อง ๑ วัดนนทรี ๑
 มีตำแหน่งนำบ้าน ๒๐ บ้าน บ้านตลาดน้อย ๑ บ้านวัดตะพาน ๑
 บ้านขนอนสาช่อง ๑ บ้านใหญ่ ๑ บ้านไขมด ๑ บ้านน้อย ๑
 บ้านเกาะสารภี ๑ บ้านไร่ ๑ บ้านกระมัง ๑ บ้านปลาขวัญ ๑ บาง

๑ เมืองปรันตปะที่วานี้ ก็คือเมืองชิตชิน เป็นเมืองโบราณ ว่า
 ยังมีเชิงเทินกินเป็นแก้วอยู่ อยู่ไม่ห่างจากไขมด

ขานี่ • บางขมื่น • บ้านมาบไฟ • บ้านขวาง • บ้านมะกอก •
บ้านหมอ • บ้านหนองจิก • บ้านหนองสระแก • บ้านเกร่าศรี
คัง • แต่เมืองนครจัดขึ้นออกไปถึงพุสงครีบหนทาง ๔๕ เส้น
แต่พุสงครีบไปถึงพุนารายณ์หนทาง ๓๐ เส้น แต่พุนารายณ์ไป
ถึงธารถวายสรหนทาง ๒๐๐ เส้น ฯ

๑ อนึ่งตำแหน่งใดทำท่านบนำธารทองแดงนั้น คือ ฤทธานนท์
พนพิจิตร หลวงศรียศ ได้คุมไพร่หลวงขึ้นมาทำท่านบธารเกษม
สำหรับตำบลนั้น เมืองลพบุรีได้ทำท่านบศิลาคางไต้นั้น ข้า
พระพุทธบาทได้ทำท่านบสวนมลิ ท่านบเจ้าพระนำเมืองนั้น เมือง
สระบุรีได้ทำอัน • ฯ

๑ ตำแหน่งท่าทางรับเสด็จพระราชดำเนินนั้น ข้าพระพุทธบาท
ได้ทำแต่ลานพระลงไปถึงค้ำหนักนารายณ์เป็นเจ้าท้ายสระขอ แต่
ค้ำหนักนารายณ์เป็นเจ้าลงไปถึงโป่งนางามนั้น เมืองลพบุรีได้ทำ
แต่โป่งนางามลงไปถึงบางโคมคั้น ข้าหลวงผู้กำกับกรมการหัว
เมืองบรรดาซึ่งมาคอยรับเสด็จนั้น ได้ช่วยกันระดม (ทำ) แต่
บางโคมคั้นลงไปมาบกระทุ่มนั้น เมืองสระบุรีได้ทำ แต่มาบกระทุ่ม
ลงไปถึงท่าเจ้าสนุกนั้นขุนนครได้ทำ ฯ

๑ ครั้นเสด็จพระราชดำเนิน ขุนเฉลิม ขุนหมื่นทั้งปวงได้รับ
เสด็จที่ค้ำหนักนารายณ์ ครั้นเสด็จขึ้นมาถึงพระพุทธบาทแล้ว

เมืองลพบุรีได้ ไปจากช่องน้ำวัด เมืองสระบุรีได้ ไปจากช่องทาง
 เขาขาด เมืองไชยบาดาลได้ ไปจากช่องทางทุ่งแฝก ตำรวจ ๓ คน
 กับหมื่นสุวรรณปราสาท หมื่นชินชาติ หมื่นศรีรักษา ลงไป
 ตั้งค่าน้อยเขาดก เมืองลพบุรีตั้งค่าน้อยห้วยมันหวาน ได้ตรวจ
 คูดูก้างานิชเอาเต้ปลาไก่อ้นกสัตว์อันมีชีวิตขึ้นมเชอขาย ให้จับ
 เอาตัวไว้ทำโทษตมข้อละเมิด ผู้ใดไปมาผิดเวลาให้คุมเอาตัว
 ไปส่งให้กะหลวงพัน เมื่อจะเสด็จพระราชดำเนินกลับลงไปนั้น
 แต่บรรดาข้ทุลลอองฯ ซึ่งตามเสด็จพระราชดำเนินไปนั้น ให้ดู
 ตราขุนพรหมองทุกคน ถ้าผู้ใดมิได้ สียค่าพระกัลปนา มิได้มีโฉนด
 ฎีกาขุนพรหมเสนาลงไปให้เอาตัวไว้ เรียกเอาค่าพระกัลปนา
 เฟื่อง ๑ ๗

๑ อนึ่งเมื่อจะขึ้นไปนมัสการนั้น ห้ามมิให้แปลกปลอมกัน
 ให้พระสงฆ์สามเณรไปเพลา ๑ ผู้ชายผู้หญิงไปเวลา ๑ ๗

๑ อนึ่งบนทักษิณนั้นห้ามมิให้ผู้ชายผู้หญิงขึ้นไปพูดจา
 แต่สองต่อสอง ถ้าผู้ใดมีหึงมีผู้จับตัวได้เอาไปส่งให้ขุนกรมการฯ
 เอาตัวไปมัดไว้วิหารพระป่าเลไลยก์ ๗

๑ อนึ่งเมื่อจะเสด็จขึ้นนมัสการนั้น ขุนอินทรพิทักษ์ชาวคลัง
 ขุนพรหมพิทักษ์ชาวคลัง เชิญเอาผ้าทรงพระนารายณ์กับม่านปัก
 วันทองกับสำเภาทองยนต์ขึ้นมาไว้รับเสด็จ ครั้นเมื่อเสด็จออก

๗ ส่งให้ใครตรงนี้ตีความไม่ออก

จากมณฑปแล้วทรงนั่งอยู่ที่ทักษิณ ขุนอินทรพิทักษ์ ขุนพรหม
รักษาจึงเอาพระกัลปนาออกมาสั่งให้ราชบัณฑิตย์ถวาย ฯ

๑ ในต้นพระกัลปนานั้นว่า พระตรีภูวนารถพระบาทสมเด็จพระ
พระพุทธเจ้าอยู่หัว คือองค์สมเด็จพระนารายณ์ผู้ทรงทศพิธราช
ธรรมอันมหาประเสริฐ มีพระราชโองการสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง
ให้ชุมนุมนักปราชญ์ราชบัณฑิตย์ปโรหิตพราหมณ์ ให้ตั้งพระ
กัลปนาตราพระราชสีห์ไว้สำหรับพระพุทธรบาท อย่าให้ผู้ใดกะ
เกณฑ์เอาไพร่ข้าพระโยมสงฆ์ไปใช้สอยนอกกว่าพนักงาน ห้าม
มิให้ผู้ใดเอาไปทำตพานบางโหมด ถ้าแลผู้ใดมีฟังเบียดเบียนบัง
เอาไพร่ข้าพระโยมสงฆ์ไปเป็นอาณานิคมของตัวนั้น ให้ตก
นรกแสนกัลป์อนันตชาติอย่าได้รู้ผู้รู้เกิดเลย ให้เกิดฉันท
โรค ๘๖ ประการ ตามสังหารผลาญชีวิตบุคคลผู้นั้นให้ฉิบหายไป
ด้วยราชภัย โจรภัย อุทกภัย ปีสากภัย ถ้าแลผู้ใดจะเข้าไป
ทำมาหากินในท้องอำเภอพระพุทธรบาท ทำไร่นาตัดเสาดัดหวาย
ตัดฟืนทำยางฉีกดอกกลอกเชือกสารพัดการทั้งปวง แต่ไม่ท่อน
ฟืนค้อน ๑ ก็ให้ขุนอินทรเสนา ขุนพรหมเสนา เรียกเอาหัวบ่า
ค่าที่เป็นค่าพระกัลปนามาแบ่งเป็น ๓ ส่วน เป็นของพระพุทธ
พระธรรม พระสงฆ์ ผู้ใดเรียกนั้นได้รับพระราชทาน ๑๐ อด ๑
ถ้าแลผู้ใดมิได้เสียค่าพระกัลปนา ท่านแข่งไว้ให้ตกนรกแสน
กัลป์อนันตชาติอย่าได้รู้ผู้รู้เกิดเลย ให้ฉิบหายไปด้วยภัยต่างๆ

ถ้าแลผู้ใดรุกที่ดินรุกแดนของพระเข้าไปชั่ววงศ์ • กก็ดี ชั่วเม็ด
 เข้าเปลือก • กก็ดี ให้ผู้นั้นตกรกหมกใหม่ ในมหาอเวจีแสน
 กัลป์อนันตชาติอย่าให้รู้ผู้รู้เกิดเลย ให้เกิดฉนวุติโรค ๘๖ ประการ
 ตามสังหารผลาญชีวิตบุคคลผู้นั้น ให้ฉิบหายไปด้วยภัยต่าง ๆ
 ดุจพรรณามาแต่หลัง ถ้าไพร่ข้าพระโยมสงฆ์เกิดวิวาทแก่กันขึ้น
 กับข้าหลวงแลสังฆภัตต์ด้วยความสึงใด ๆ โจทย์จับขังม้าโค
 กระบือแก่กันก็ดี ถ้าแลพิจารณาเป็นสัตย์ ถ้าข้าพระแพ้ว
 สัตย์ไปปรับ ปรับมามีแต่สินไหม พินัยท่านให้ยกเสีย ท่านว่า
 ข้าพระนั้นเป็นข้าหลวงใหญ่ ถ้าแลข้าหลวงแพ้วปรับมามีทั้งสิน
 ไหมพินัย จะพรรณาไปให้สิ้นในพระกัลปนานั้นมากนักรจำไม่ได้ ฯ

๑ แต่หัวป่าค่าที่นาคู่ละ ๑๐ สลึง ที่อ้อยไร่ละบาท ทำยาง
 นั้น ๕ วันไปดักครั้ง • ได้มา ๒ หาบ เรือกปี • เอา ๒ สลึง ตัด
 ไม้แต่พร้าวแบกปี • เอา เฟือง • ถ้าตัดเสาเป็นไม้ใหญ่ปี • เอา
 ๒ สลึง ถ้าตัดสี่พันตัดหวายฉีกดอกกลอกเชือกสารพัดการทั้งปวง
 ถ้าผู้ชายเอาสลึง • ถ้าผู้หญิงเอา เฟือง ๑ ที่ตลาดนั้นร้านละ
 ๒ สลึง หาบของมาขายเอา เฟือง ๑ ยกพระราชทานให้หมื่น
 สนั่นพันเสนาะให้เป็นพกหมากด้วยคน ๔ คนนี้ เมื่อเสด็จพระ
 ราชดำเนินขึ้นมานมัสการนั้นให้ตระเวนไฟตามถนนตลาด ได้ตรวจ
 ครวว่ากล่าว แล้วได้เก็บดอกไม้ทูลเกล้าฯ ถวายทุกวันมิได้ขาด ฯ

๑ ขุนหมื่นทั้งนั้นโปรดให้พระราชทาน สัตโหรปี ๑ เอาเงิน
มาให้คน ๑ คำลึง ๒ บาท ไม่ได้ทำราชการเลยขาดตัวที่เคี้ยว
หลวงสารวัต ๘ คน ขุนสังข์พันชกวี ๘ คน ขุนยกรบัตร ๖ คน ขุน
เฉลิม ๖ คน ขุนเทพสุภา ๒ คน ขุนชินบาล ๒ คน หมื่นศรีพุทธ
บาท ๒ คน หมื่นมาศกวี ๒ คน หมื่นศรีสุวรรณปราสาท ๒ คน
รวม ๑๐ คน ขุนหมื่นทั้งนั้นได้คนละคน ขุนอินทรพิทักษ์ ๑
ขุนพรหมรักษา ๑ ขุนพิทักษ์สมบัติ ๑ หมื่นทิพรักษา ๑ สี่คนนี้
ได้คนยกในเดือน ๆ ละคน เข้าเดือนแปด ๑๐ ลด ฯ

๑ แต่ก่อนมาทำงานตั้งง้าวข้าพระเจ้า ๓ คน ปะขาน้อย ๑ ปะขามะ
๑ ปะขามัง ๑ ถ้าแล่วาทกันด้วยข้าพระโยมสงฆ์ สม
สังกัตพรรคจะแบ่งปันฝ่ายพ่อแม่ว่ากล่าวมิตกลงกัน ให้ถามท่าน
ผู้เฒ่า ๓ คนนั้น ว่าพ่อแม่เป็นข้าพระเจ้า แม่เป็นข้าหลวงฤ ถ้าแล
ท่านทั้ง ๓ คนนั้นว่าพ่อแม่เป็นข้าพระเจ้า แม่เป็นข้าหลวง จึงให้แบ่ง
ปันกันฝ่ายพ่อแม่ ด้วยท่าน ๓ คนนั้นรู้จักพงษาวการ ว่าลูก
คนนั้นหลานคนนั้น ๆ เป็นปู่ย่าตายาย ได้รู้จักกำเนิดทั้งนั้นมา
ท่านตั้งไว้เป็นง้าวข้าพระเจ้าสืบต่อมา ถ้าแล่ไพร่ข้าพระโยมสงฆ์ไป
ต้องทุกข์ยากอยู่ที่ใดตำบลใด ให้เอาเงิน ของพระไปช่วยไถ่เอา
ไว้คงหมู ฯ

๑ เมื่อครั้งเกิดศึกกลางเมืองนั้น^{๑๐} ขุนโชตนพาคุมเอาไพร่ข้า
 พระไปช่วยรบร้อยหนึ่ง ครั้นสำเร็จราชการแล้ว จึงพระราช
 ทานลาดหมากคนโทให้ แล้วพระราชทานให้มีคนสำหรับตาม
 หลังไปกิจราชการ ๓๐ คน จึงพระราชทานเงินหลวงขึ้นมา ๑๐ ชั่ง
 ให้ไปช่วยไถ่แต่บรรดาผู้ได้ไปต้องทุกข์ยากอยู่ จะเป็นไพร่หลวง
 สมสังกัตพรรคก็ดี ซึ่งเจ้าขุนมูลนายมิได้ช่วยไถ่แล้วนั้น ให้ไป
 ช่วยไถ่เอา มาไว้เป็นข้าพระโถนาหลวง เอาขึ้น ถวายพระสงฆ์ปี ละ
 เกวียนดวงด้วยทานานพัน แต่นั้นมาข้าพระจึงมากขึ้น แต่อณ
 ฎกรรจ์ถึง ๖๐๐ ครั้ว ขุนธรรมการ ๑ หมั้นศรีเกิด ๑ ปะขาวอยู่ ๑
 อำแดงมอน ๑ ปะขาวต้วง ๑ นายตีส ๑ พันทอง ๑ พันคำ ๑
 พันจัน ๑ อำแดงเพียน ๑ นั้นก็เอาเงินพระเงินหลวงช่วยไถ่ เมื่อ
 ครั้งเจ้าเสี้ยนนั้น^{๑๑} เงินหลวงช่วยไถ่ ๑๐ ครั้ว แต่บรรดาเงินพระ
 เงินหลวงช่วยไถ่มานั้นหลายครั้วจำไม่ได้ ฯ

๑ แต่เป็นที่ขุนโชตนมานั้นมากมายหลายคนแล้ว ขุนโชตน
 ป้าชมภูนั้นเดิมเป็นราชาบาลอยู่ก่อน ครั้นมาทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้า ฯ ให้ขึ้นเป็นผู้รั้งอยู่ณเมืองนครราชสีมาได้ปีหนึ่ง หลวง

๑๐ เข้าใจว่าคราวสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศชูรบกับเจ้าฟ้าอภัย
 เจ้าฟ้าปรเมศวร์

๑๑ น่าจะเป็นเจ้าเสือ หมายถึงความว่าสมเด็จพระเจ้าเสือ

มหาศไทยนอกราชการมีตราให้หาลงมา จึงเป็นที่ขุนโชตน ๆ เก่า
 นั้นขัดรายผู้ร้ายไว้ ท่านว่าขัดพระราชโองการ จึงให้พิพากษาโทษ
 ไว้ครั้งหนึ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้ไปเป็นผู้รั้งณเมือง
 เพ็ชรบูรณ์ แต่เป็นขุนโชตนมาในครั้งบรมโกศ ๖ คน เมื่อ
 ครั้งสุริยamarinทร์ ๔ คน ขุนยกรบัตร ๒ คน ขุนยกรบัตรปู่ปะขาว
 เท่งนั้น ขุนยกรบัตรปู่ขุนธรรมการนั้น นานมาจึงถึงขุนยกรบัตร
 บุญรอดนั้น เป็นข้าหลวงกำกับเมื่อครั้งพระลาชจักรหาชนั้น ท่าน
 ให้พระยายมราชขึ้นมากำกับพิจารณา เอาเข้าพระมามัดผูกตีโบาย
 ที่ตักสวนมะพร้าว เพลากลางคืนนั้น พระธาตุ เสด็จออกจาก
 ยอดพระมณฑปใหญ่ประมาณเท่าลูกมะขวิด ครั้นถึงสวนมะ
 พร้าวหนึ่งลอยอยู่บนอากาศจึงหายไป พระยายมราชนั้นก็เกิด
 วิปริตต่าง ๆ ข

๑ แต่ก่อนมีทั้งบ่อนเบี้ยนายอากรเหล่า เมื่อครั้งขุนไชยบาล
 นายอากรเหล่าฟ้องหากกล่าวโทษนายลัมกับผู้มีชื่อ ๔ คนว่าต้มเหล้า
 จึงมีตราพระราชสีห์ โปรดเกล้า ๆ ขึ้นมาให้พิจารณา ตาม กระทรวง
 ครั้นขุนหมื่นกรมการเข้าพระพุทธรบาทพิจารณาตามท้องตรา โจทย์
 จำเลยมีคำต่อกันไปมา พิจารณาไม่ตกลงกัน จึงบอกส่ง
 ลงไปยังท่านลูกขุนณศาลา ท่านจึงส่งคู่ความไปยังศาลพระพิศดี
 ครั้นถึงศาลโจทย์จำเลยสมัคพรรคพวกกับจำเลย ๔ คน เสียเงิน
 คนละ ๕ ตำลึง ๔ คนเป็นเงิน ๑ ชั่ง ๑๖ ตำลึง ข

๑ แต่โบราณมามีต้นไม้ต้น ๑ ใหญ่ประมาณ ๓ อ้อม มีดอก
เท่าฝาบาตร ครั้นเพลาช้ำเพลายืนบาน กลางวันตูม เมื่อจะ
บานนั้นหันหน้าดอกเข้าไปข้างพระมณฑปทุกเพลามีสีนฐานดอก
นั้นเหมือนดอกทานตะวัน ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าตากมอญ ทำ
มณฑปขึ้นไปว่าต้นไม้ต้นนั้นก็ตรงพระมณฑปอยู่ จึงฟันต้นไม้ต้น
เสีย แต่วันนั้นไปทูลสมเด็จพระเจ้าตากมอญก็ตั้งแต่ลงโลหิต
ไปจนเท่าวันตาย^{๑๒} ฯ

๑ พระมณฑปนั้นสูง ๑๘ วา ๒ ศอกคืบ เงินดาตพื้น ๖๐๐ ชั่ง
กระจุกปูนฉาข้างในใหญ่ ๓ ศอกคืบ ๔ เหลี่ยมจัตุรัส กระจุก
ประดับผนังข้างนอก ๑๘๐ แผ่น กระจุกประดับเสาใน ๓๒๐
ทองคำบุหลังคาลงมา ๖๒ ชั่ง ทองคำเปลว ๒๕๔๖๐๐ แผ่น ฯ

๑๒ สมเด็จพระเจ้าตากมอญ มีเรื่องตำนานทางเมืองเพชรบุรี ว่าเป็น
ชาวบ้านหนองหว้า มาบวชเป็นเณรอยู่วัดใหญ่ แล้วเข้ามาอุปสมบท
อยู่งรุกเก่า มีคุณวิเศษจนถึงไท้ไปนสมเด็จพระสังฆราช จึงกลับไป
อยู่วัดใหญ่แล้ววัดหนองหว้าที่เมืองเพชรบุรี ยังมีตำหนักแล
รูปหล่อของสมเด็จพระเจ้าตากมอญที่วัดใหญ่จนทุกวันนี้ ในหนังสือ
พระราชพงษาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือ มีปรากฏ
ว่า สมเด็จพระสังฆราช รัชชอกไปเป็นแม่การ ปฏิสังขรณ์ที่พระ
พุทธบาท เข้าใจว่าเป็นสมเด็จพระสังฆราชตากมอญองค์นี้

๑ ขุนหมื่นรักษาพระตำหนักพระนครหลวง ขุนพรหมมนตรี
คน ๑ ขุนทิพมนตรี ๑ ขุนเทพมนตรี ๑ รวม ๓ ขุนทิพราช ๑
ขุนเทพราช ๑ รวม ๒ หมื่นอินทร์ ๑ หมื่นพรหม ๑ รวม ๒
เป็นธรรมเนียมมาแต่ครั้งบรมโกษฐมาจนถึงที่นั่งสุริยามรินทร์ ฯ

๑ เมืองนครขีดจีน ในพระบาฬีเรียกว่าปรันตปะนครราช
ธานี จึงตั้งสมเด็จเจ้าตั้งว่า พระมหามงคลเทพมุนีศรีรัตนไพรวณ
ปรันตประเทศ เขตอรธัญวาสี (บพิตร) เมืองลพบุรีในพระบาฬี
เรียกว่าเมืองสังฆปัต จึงตั้งสมเด็จเจ้าตั้งว่า พระสังฆราชา ฯ

๑ พระมณฑปแต่ในลานกว้าง ๓ สอก กีบ ๔ เหลี่ยมจตุรัส
แต่พชนอกไปถึงผนัง ๕ สอก ข้างพระบาทออกไปถึงผนังขวา
๖ สอก กีบ ซ้าย ๖ สอก กีบ พระบาทยาว ๓ สอก ๑ (ฉบับลบ)

๑ ครั้งนั้นขุนเทพสุภาคคน ๑ นายบุญนาคคน ๑ กับผู้มีชื่อ
๓ คนคบคิดกันเป็นสมัคพรรคพวกพากันลงไปตีเกวียนชาวสัปบุรุษ
ที่ทุ่งว จับตัวได้ส่งไปชำระเป็นสัตย์ ทรงเห็นว่าขุนเทพสุภา
กับผู้มีชื่อ ๓ คน ทำละเมิดพระราชกำหนดกฎหมายให้เป็นเสี้ยน
หนามกับพระศาสนา จึงสั่งให้ลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ
แต่ขุนเทพสุภานั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้ตัดต้นสิ้นมือเสียจน
สิ้นชีวิต แต่นายบุญนาคกับผู้มีชื่อ ๓ คนนั้น ให้ตัดศีรษะ
เสียบไว้ที่สะพานบางโหนด ฯ

คำให้การนายจาด เรื่องเหตุการณ์ในเมืองพม่า
เมื่อพระเจ้าเม็งตงทิวงคต



๑ ข้าพเจ้า นายจาด เป็นข้าเดิมในพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่น
วิศนุนารถนิกาสรร ได้จดหมายเหตุเรื่องเมืองพม่า ที่ข้าพเจ้าได้
ทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ เมื่อข้าพเจ้าไปอยู่ที่เมืองพม่านั้น เดิม
ข้าพเจ้าออกจากกรุงเทพ ฯ ลงเรือปากไต ไปพักอาศัยอยู่เมือง
ตะกั่วป่าเดือนเศษ ฯ

๑ ครั้นวัน ๗ ๒ ค่ำปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ ข้าพเจ้า
โดยสานเรือกลไฟชื่อ อนันต์ออฟไอรอน เป็นเรือแม่เหล็กของ
อังกฤษ ฯ ไซจักรออกจากปากน้ำเมืองตะกั่วป่ามาทางทะเล ๖ วัน
เข้าเมืองระนอง เมืองมลิวัน เมืองมฤท เมืองทวาย ออก
จากเมืองทวายวันกับคืนหนึ่งถึงเมืองร่างกุ้ง ขึ้นพักอยู่ที่ไฮเตล
ในเมืองร่างกุ้งขบอาทิตย์หนึ่ง จึงโดยสานเรือกลไฟแม่เหล็กอังกฤษ
ขึ้นไปเมืองอังวะ เมื่อเรือกลไฟไซจักรออกจากเมืองร่างกุ้งขึ้นไป
ตามลำแม่น้ำพม่านั้น ข้าพเจ้าได้ตรวจนับเมืองตามรายทางขึ้นไป
ได้ ๒๘ เมือง แต่เรือกลไฟไซจักรขึ้นไปได้ ๑๕ วัน ถึงเมือง
อังวะเก่า แล้วไซจักรต่อไปอีกครู่หนึ่งถึงเมืองอังวะใหม่ ชื่อ

มันทลรัตนภูมิ” เมืองใหม่ห่างจากเมืองเก่าทางไกล ๑๒๕ เส้น
 ข้าพเจ้าได้ขึ้นพักอยู่ที่บ้านเจ้าท่าคั่น ๑ รุ่งขึ้นมีพม่าที่เป็นพ่อค้า
 เศรษฐีเลขนางแต่ล้วนที่เป็นเชื้อชาติไทย พวกนั้นมาเยี่ยมเยียน
 ทักถามข่าวทุกข์แลสุขวันยังค่ำจึงสิ้นคนมาเยี่ยมเยียน ครั้น
 เวลาค่ำ ๒ ห่ม มองสวัสดิ์เศรษฐีใหญ่ในเมืองพม่า แต่เป็น
 หลานหลานเชื้อชาติไทยครั้งกรุงเก่า เอรอดเทียมม้าเทศคู่หนึ่งมา
 รับเชิญข้าพเจ้าให้ไปอยู่บ้านเขา ข้าพเจ้าก็ไปอยู่บ้านมองสวัสดิ์ ๆ
 พูดภาษาไทยไม่ได้ มีพระสงฆ์มาเยี่ยมเยียนทักถามข่าวทุกข์แล
 สุขโดยภาษาไทยหลายองค์ ได้พักอยู่ที่บ้านมองสวัสดิ์ ๔ วัน
 แล้วมีขุนนางพม่ามากับมองสะไตล่ำสะคาเบี่ยน มาแจ้งความว่า
 เมงงไปเจ้าพระยากรมทำให้หาตัวเข้าไปในพระราชวัง ข้าพเจ้า
 ก็ไปกับขุนนางแลล่ามพนักงาน เข้าหาเมงงไป ๆ นั่งอยู่บนเตียง
 ปัดทองกำเปลาวุพรมมีเบาะด้วย เมงงไปเจ้าพระยากรมทำสั่ง
 ให้มองสะไตล่ำสะไตตามกิจการทั้งปวงในกรุงสยาม ฝ่ายข้าพเจ้า
 ก็ได้ให้การบ้านเมืองพอสมควรแก่ภูมิรู้ของราษฎร แล้วเมงงไป
 เจ้าพระยากรมทำให้ล่ำตามถึงข้อราชการแผ่นดินสยาม แลพระ
 มหากระษัตริย์เจ้านายขุนนางไทยอย่างไร ข้าพเจ้าว่าเป็นแต่ราษฎร
 พ่อค้าหาทราบข้อราชการโดยละเอียดไม่ ทราบแต่หยาบ ๆ ได้
 บอกข้อราชการบ้างเล็กน้อย แลการศาสนาบ้าง การค้าขายบ้าง

๑ ที่ฝรั่งเรียกว่ามันตะเต

ตามควร แมงจึงไปสั่งให้เสมียนจดหมายถ้อยคำที่ข้าพเจ้าให้การ
 นั้น จดลงบานแพนกว่า^๕ ขนกราบทูลพระเจ้าอังวะ^๒ ๆ มีรับสั่ง
 ให้หาข้าพเจ้านัดวันจะให้เข้าเฝ้า ครั้นถึงกำหนดวันนัดเจ้าพนักงาน
 งานมาพาข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าที่หน้าพลับพลาในสวนดอกไม้ ในพระราช
 วัง พร้อมด้วยเจ้านายขุนนางเป็นอันมาก ขุนนางพม่าไม่ได้
 หมอบเฝ้า นั่งพับพระนางเชิงพนมมือเหมือนท่าเทวดานั่ง พระ
 เจ้าอังวะทรงพระภูษาลายทองกนกจักร ทรงฉลองพระองค์ปักทอง
 อย่างพม่า ทรงพระภูษาโปร่งปักทองพันพระเกษา ทรงนั่ง
 ขัดสมาธิอยู่บน พระแท่นสามชั้น ปิดทองคำใต้พระมหาเศวตฉัตร
 เก้าชั้น มีนางพนักงานเชิญพระเช้หางนกยูงอยู่ที่ทิศพระที่นั่ง
 เสวตฉัตร มีขุนนางฝ่ายนายทหารรักษาพระองค์นับไม่ถ้วนล้วน
 แต่งกายมีสง่าทงสิ้นด้วยกัน เฝ้าล้อมรักษาพระองค์เป็นอันดับ
 ตามตำแหน่ง พระเจ้าอังวะตรัสสั่งแก่แมงจึงไปเจ้าพระยากรมท่า ให้
 สั่งมองสะไคถามถามข้าพเจ้าว่าพระพุทธศาสนาวัฒนาบริบูรณ์อยู่ฤ

^๒ พระเจ้าอังวะพระองค์นี้ พระนามเดิมว่า มังถวิน เสวยราชย์เมื่อ
 ปีชวศก จุลศักราช ๑๒๑๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ เป็นรัชกาลที่ ๑๐ ใน
 ราชวงศ์อลองพญา ถวายพระนามเมื่อราชาภิเศกว่า พระเจ้า
 ศิริบวรวิษยานันทยศ บัณฑิตมหาธรรมราชาธิราช แต่คนทั้ง
 ทลายเรียกว่าพระเจ้ามินคอง เพราะเหตุที่ได้เมืองมินคองเป็นเมือง
 ส่วยเมื่อก่อนเสวยราชย์

ข้าพเจ้าก็ตอบพอสสมควรที่รู้เห็น เป็นราษฎร พ่อค้าไม่ใช่ นักปราชญ์
 ราชบัณฑิตย์ แล้วรับสั่งถามถึงกิจราชการบ้านเมืองสยามทั้งปวง
 ข้าพเจ้าก็บอกแก่ล้ามให้ทราบทุกตามทีข้าพเจ้ารู้เห็นพอสสมควรแก่สติ
 ปัญญาประเภทพ่อค้า ไม่ทูลให้เหลือเกิน พระเจ้าอังวะพระ
 ราชทานเสื้อผ้าปะโสบปะวา ๔ สำหรับ กับเงินเหรียญพม่า ๕๐๐ เหรียญ
 เจ้าพนักงานออกมาสั่งให้คื่อนำพระที่นั่งที่นั่น ข้าพเจ้าก็กราบ
 ถวายบังคมสามที แล้วรับเอาของพระราชทานมูลนิธิสะเคินเข้า
 ถอยหลังออกมาจากหน้าพระที่นั่งห่าง ๔ ศอกก็นั่งลงตั้งเท่า พระ
 เจ้าอังวะมีรับสั่งแก่แมงงโปว่า ให้ล้ามถามว่าจะให้เป็นครูอยู่สอน
 หนังสือไทยพวกเด็กบุตรขุนนางสักสามสิบคนจะได้ฤาไม่ได้ ข้า
 พเจ้าตอบว่าจะรับสนองพระเดชพระคุณสอนให้พออ่านได้ แล้ว
 ก็จะขอ ถวายบังคมลา กลับไป ปฏิบัติบิดามารดา ยังบ้านเมืองสยาม
 พระเจ้าอังวะได้ทรงทราบแล้ว จึงมีรับสั่งให้แมงงโปจัดบุตรขุน
 นางที่มีอายุ ๑๐ ปี ๑๑ ปี ๑๒ ปี ๓๐ คน มามอบให้ข้าพเจ้าสอน
 หนังสือไทย แล้วก็เสด็จคืนเข้าไปในพระราชวัง ข้าพเจ้า
 ก็มาพักอยู่ที่บ้านมองสวัสดิ์ได้ ๑๐ วัน แมงงโปให้คนมาเรียก
 ข้าพเจ้าไปยังบ้านบอกว่าพระเจ้าอังวะมีรับสั่งโปรดเกล้า ๆ มาว่าให้
 ท่านมาอยู่กินที่บ้านของเราเถิด จะได้สั่งสอนหนังสือไทยแก่
 เด็กทั้ง ๓๐ คน ตั้งแต่วันนั้นข้าพเจ้าก็ไปอยู่ที่บ้านแมงงโปเจ้าพระ

ยากรมท่า แลได้ส่งสอนหนังสือไทยแก่เด็กพม่า ๓๐ คนช้านาน ๖ ปีเศษ พระเจ้าอังวะพระราชทานเงินเดือนให้เป็นค่าสอนหนังสือ เด็กพม่า^๓นั้นเดือนละ ๒๕๐ รูเปียบ ค่าเบี้ยเลี้ยงเดือนละ ๑๐๐ รูเปียบ รวมเป็นเงินเดือน ๆ ละ ๓๕๐ รูเปียบ ถ้ามีกิจราชการใด ๆ ได้ เฝ้า ก็ได้พระราชทานเงินตราเสื้อผ้า เป็นรางวัลต่างหาก ทุกครั้งไป มิได้ขาด แต่ข้าพเจ้าอยู่ในเมืองพม่าได้ ๕ ปีเศษ จนพูดภาษา พม่าได้ ข

๑ ครั้นถึงวัน ๓๓ ๘ ค่ำปีขาลสัมฤทธิศกจุลศักราช ๑๒๔๐ เกิดเพลิงไหม้ขึ้นในกำแพงเมืองมณฑลรัตนกภูมิ ซึ่งเป็นพระมหานคร ของพระเจ้าอังวะ^๓ ขณะนั้นลมพัดกล้าจัดนัก ไฟลุกลามไปติด บ้านขุนนางถึง ๖๗ บ้าน วังเจ้า ๑๓ วัง บ้านราษฎรกว่า ๑๐๐ เศษ ลุกไฟไปตกลงเรือนใกล้คลังน้ำมันดิน ไฟไหม้คลังน้ำมันดินเปลว ไฟลุกกระพือขึ้นบนอากาศ เสียงดังเหมือนเสียงช่างร้อง เจ้า นายขุนนางแลราษฎรชายหญิงชนของใส่ล้อเกวียนแลรถแลช้างจะ หนีไฟ ขณะนั้นเกิดโจรผู้ร้ายตั้งชิงวิ่งราว แย่งเอาเข้าของทอง เงินของผู้ที่หนีไฟไปได้เป็นอันมาก แมงฆองวุ่นเจ้าพระยากรม เมืองเร่ง ทหารเข้าดับไฟเป็นอลหม่าน ไฟนั้นยังไม่หยุด ลุกลาม ไหม้ต่อไปติดซุ้มประตูหลายประตู แล้วไฟติดพระมหาปราสาท

๓ เมืองมณฑลรัตนกภูมินี้ พระเจ้ามินตงสร้างขึ้นนอกจุลศักราช

พังทลายลง ปราสาทหนึ่งเป็นพระมหาปราสาทสำหรับประทับ
ทอดพระเนตรจัดกระบวนแห่ ไฟไหม้วันนั้นดับต่อเวลาย่ำค่ำ
สิ้นเชิง ฯ

๑ ฦวัน ๓๐ ๕ ค่ำ ปี่ขาลสัมฤทธิศกนั้น บัวหลวงที่ปลูกไว้
ในคูดลองรอบกำแพงพระนครนั้น ก็อาเภทเหี่ยวแห้งตายสิ้น ไม่
ทราบว่ามีเหตุประการใด

๑ ฦวัน ๓๑ ๑๐ ค่ำ ปี่ขาลสัมฤทธิศกนั้น พระเจ้าอังวะทรง
พระประชวรพระโรคตมูกตกเลือด พระอาการให้โปรดพระนา
ภิกเป็นกำลัง ฝ่ายแพทย์หมอบระกอบพระโอสถถวายเสวยหลาย
เวลาพระอาการไม่คลาย ฝ่ายข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมานอนประ
จำชองอยู่ในพระราชวัง ๑๐๐๐ เศษ ท่านกิวะเมณีย์ที่เจ้าพระยา
กลาโหม สั่งให้ทหารมาประจำอยู่ในพระราชวัง ๕๐๐๐ นอกพระราช
วัง ๕๐๐๐ ฯ

๑ ฦวัน ๓๑ ๑๐ ค่ำ พระโรคกำเริบพระอาการหนักไป
เสวยไม่ได้ประธมไม่หลับ พระอาการให้อ่อนระทวยไป จะลุกนั่ง
ต้องพยุงพระกาย ในวันนั้นมีรับสั่งให้หาท่านกิวะเมณีย์^๕ ที่เจ้า
พระยากลาโหมให้เข้าไปเฝ้าข้างในบนพระมหาปราสาท ที่ทรงพระ
ประชวรนั้น พระเจ้าอังวะทรงปลุกษาข้าราชการแผ่นดินด้วย

๕ ฝรั่งเรียกว่า “ เกงหวุ่นเม็งยี ”

กิวะเมณีย์ มีรับสั่งว่าเราป่วยครั้งนี้ก็เป็นทุกข์หนักใจอยู่ เห็นว่า
 อายุจะสั้นจะไม่กั้นคงอยู่รักษาแผ่นดินได้เป็นแน่แล้ว เราคิดว่า
 จะตั้งเจ้าสิมโปราชโอรสผู้ใหญ่ของเรา ให้เป็นที่อุปราชเสียก่อน
 ทันทีต่อหน้าเราเห็นด้วยแล้วจะได้รักษาแผ่นดินสืบวงศ์ต่อไป^๕
 ท่านจะเห็นเป็นอย่างไรให้ว่ามาตามที่เห็นของท่าน ฝ่ายกิวะเมณีย์
 ที่เจ้าพระยากลาโหม จึงกราบทูลว่าควรแล้ว พระเจ้ายังจะมีรับสั่ง
 แก่กิวะเมณีย์ว่า ท่านเห็นชอบแล้วจงไปปลุกษาเสนาบดีเลขา
 ราชการผู้ใหญ่เสียก่อน ให้เขาทั้งหลายเห็นชอบด้วยพร้อมกัน
 มาก ๆ จึงจะสิ้นคำครหานินทา และจะได้สิ้นเสี้ยนศัตรูด้วย

๕ เรื่องพระมหาอุปราชของพระเจ้ามินทงนั้น เติมเมื่อพระเจ้า
 มินทงได้ราชสมบัติเมื่อรัชกาล จุลศักราช ๑๒๑๔ ตั้งให้อุณาองค์
 เป็นพระมหาอุปราช อยู่มาจนรัชกาล จุลศักราช ๑๒๒๘ เจ้าเมงกุน
 กับเจ้าเมงกุนแดงลูกเขยของพระเจ้ามินทง คิดขบถฆ่าพระมหาอุป
 ราชเสีย แล้วจะจับพระเจ้ามินทง ถึงสู้รบกันในพระราชวัง เจ้าเมงกุน
 ก็หนีออกไปไม่ได้ จึงหนีไปหาไพร่ต่างประเทศ ทางนั้นพระเจ้ามินทง
 ก็ไม่ตั้งพระมหาอุปราชต่อมา มีขุนนางอังกฤษที่ชอบพอกับพระเจ้า
 มินทงเคยพูดกักเตือนว่า ควรจะตั้งลูกเขยองค์ใดองค์หนึ่งขึ้นเป็น
 พระมหาอุปราชเสีย หากไม่ถ่าสิ้นแผ่นดิน ลูกเขยจะเกิดการฆ่าฟัน
 แย่งราชสมบัติกัน พระเจ้ามินทงตอบว่า ถ้าตั้งใครเป็นพระมหา

ก็วะระเมนย์กราบถวายบังคมลาออกมาประชุมเสนาบดี เลขุนนาง
ผู้ใหญ่ ๆ ก็ลงเป็นคำเดียวกันแล้วเข้าชื่อทำคำปฤกษาเห็นพร้อม
ยอมด้วยขึ้นถวายพระเจ้าอังวะ ๆ มีรับสั่งให้หาเจ้าสิมโปพระราช
โอรสผู้ใหญ่ ให้เข้าไปเฝ้าที่ทรงพระประชวรนั้น พระเจ้าอังวะ

อุปราชชั้น นั้นและจะเกิดฆ่าฟันกัน ด้วยเหตุนี้จึงเข้าใจกันว่า
พระเจ้ามินดงตั้งพระไทยรอไว้จนจะถึงทิวศตเมื่อใด จึงจะมอบเวน
ราชสมบัติแก่ลูกเขของค์ใดของค์หนึ่งครั้งประชวรลงคราวนี้ ผู้ขึ้นสั่ง
เกตเห็นก่อนว่าจะทิวศต นางอะเลนนันคอมเหษมีแต่ราชธิดา เกรง
ราชสมบัติจะไ้แก่ลูกเขของค์อื่น คิดจะให้ราชสมบัติไ้แก่เจ้าสิมโป
ด้วยเจ้าสิมโปรักใคร่อยู่กับเจ้าสุพยาลักธิดาของนางอะเลนนันคอ จึง
คยคิดกับเกงห่วนเมงยี่ อรรคมหาเสนาบดี อ้างกระแสรับสั่งของพระ
เจ้ามินดง สั่งไปให้เสนาบดีปฤกษาว่าลูกเขของค์ใดควรจะเป็นพระ
มหาอุปราชไ้ เกงห่วนเมงยี่เป็นผู้ชักชวนให้ยกย่องเจ้าสิมโป
เสนาบดีอื่นมีความกลัวก็ยินยอม นางอะเลนนันคอนำความกราบทูล
พระเจ้ามินดง ว่าเสนาบดีปฤกษาพร้อมกันว่าเห็นควรจะทรงตั้ง
เจ้าสิมโปเป็นพระมหาอุปราช พระเจ้ามินดงประชวรอยู่มิรู้จะทำ
ประการใดก็ต้งยอม หนึ่ง นามที่เรียกว่า เจ้าสิมโปนี้ ฝรั่ง
เรียกว่า ทิขอ ไทยเหนือเรียกว่า ลีบ้อ เป็นนามเมืองไทยใหญ่
เมือง ๑ ด้วยนางผู้เป็นชนนีของเจ้าองค์นั้นเป็นธิดาเจ้าฟ้าเมืองสิมโป

ครัสว่าพ่อเจ็บครั้งนี้เห็นจะไม่รอดเป็นแน่ พ่อจะตั้งเจ้าให้เป็น
 มหาอุปราชก่อน แล้วจะได้ครอบครองราชสมบัติดูแลแผ่นดิน
 แทนพ่อ เจ้าจึงมีน้ำใจโอบอ้อมอารีกับพี่น้องญาติทั้งปวง แลตั้งใจ
 รักษาทางยุติธรรมราชประเพณีโดยขัติยราชานุวัตร ขณะนั้นรับสั่ง
 ให้เจ้าพนักงานจัดเครื่องราชูปโภค ตามตำแหน่งพระมหาอุปราช
 มาพระราชทานให้เจ้าสิมโป โปรดตั้งเจ้าสิมโปเป็นพระมหา
 อุปราช พระราชทานทหาร ๕๐๐๐ ให้แก่พระมหาอุปราช ออกไป
 ประทับอยู่ณพลับพลาหน้าประตูสองชั้น ในพระราชวังชั้นใน
 ตรวจตรารักษาพระราชวัง มิให้ผู้คนที่แปลกหน้าเข้าออกทะเล่
 ละลุม เมื่อเจ้าสิมโปพระราชโอรสผู้ใหญ่ได้เป็นพระมหาอุปราช
 แล้ว ยังมีเจ้าสององค์พี่น้องต่างมารดากับพระมหาอุปราช^๖
 เจ้าสององค์พี่น้องนั้นตั้งวังอยู่ในพระนคร เจ้าสององค์พี่น้อง
 นั้นคิดจะเอาราชสมบัติเมื่อพระราชบิดาสวรรคตแล้ว การก็ไม่
 สมคิด เพราะมีพระมหาอุปราชรักษาพระราชวังแล้ว จะแย่งชิง
 ไม่ได้ เมื่อเจ้าสององค์พี่น้องไม่สมคิดแล้วจึงปรึกษากันว่า

^๖ เจ้า ๒ องค์นี้ชื่อ นะของยานองค์ ๑ นะของไธกองค์ ๑
 ร่วมมารดากัน เจ้านะของยานนับเป็นลูกเขยชั้นใหญ่ใน ๓ องค์
 แลเป็นผู้กำกับหมอรักษาพระเจ้ามณฑกอยู่ รู้ว่าจะเกิดจลาจล
 มารดาบอกให้หนี จึงพาเจ้าน้องหนีไปหาไศรยเรสีเคนต์อังกฤษ

ถ้าพระราชบิดาสวรรคตลงเมื่อไร พระมหาอุปราชคงจะจับเรามา
 เสียเป็นแม่นมั่น ด้วยมีสาเหตุอยู่แล้ว ถ้าเราขึ้นอยู่กับเขา
 ไทยก็จะมาถึงตัวเราเป็นแน่ เจ้าพี่น้องสององค์พร้อมใจกัน
 จะคิดหนี ครั้นเวลากลางคืนดึกสองยามเศษ ปีนกำแพงพระนคร
 หนีออกไปได้ ตรงไปหามิสเตอร์อะแยไบกงสุลอังกฤษ^๗ พูกว่าข้า
 พเจ้าทั้งสองพี่น้องหนีไทยมาอาศัยอยู่อยู่กับท่านด้วย ถ้าท่านไม่รับ
 ชุระช่วยชีวิตข้าพเจ้าทั้งสองนี้แล้วคงตายเป็นแน่ ข้าพเจ้าทั้งสอง
 หากความผิดมิได้เลย พระมหาอุปราชจะจับข้าพเจ้ามาเสียโดย
 ไม่มีผิด ฝ่ายมิสเตอร์อะแยไบกงสุลอังกฤษก็สงสารจึงรับเจ้า
 ทั้งสองไว้ เมื่อก่อนที่เจ้าพี่น้องทั้งสองยังไม่หนีนั้น กิวะเมนย์
 ที่เจ้าพระยากลาโหมกราบทูลพระมหาอุปราชว่า บัดนี้พระราชบิดา
 ทรงพระประชวรหนัก ฝ่ายพระเจ้าน้องยาเธอของพระองค์ที่เป็น
 ชายนั้นมีถึง ๓๐ พระองค์ มีกำลังผู้คนมากทั้ง ๓๐ พระองค์ ต่าง
 องค์ก็ต่างจะปราถนาเอาราชสมบัติ ถ้าเกิดลูกหลานขึ้นจะระงับดับยาก
 เหมือนหนึ่งดูหมิ่นพระยาพิชัยมหาราช ถ้าไม่เช่นนั้นเหมือนต้นไม้
 ถ้าทิ้งไว้ให้ใหญ่รากก็จะหยั่งลงทุก ครั้นจะถอนก็ถอนยาก ถ้า

๗ ที่เรียก มิสเตอร์ อะแยไบ ตรงนี้เป็นชื่อตำแหน่งที่พม่าเรียก
 มิใช่ชื่อตัว แลมิใช่กงสุล อังกฤษเรียกว่าเรสิเดนต์ เป็นตำแหน่ง
 ตั้งประจำเมืองประเทศราช ผู้ที่เป็นเรสิเดนต์อังกฤษอยู่ในเวลานั้น
 ชื่อ นายชอ

จะชุกถอนก็ให้ชุกถอนเสียแต่ยังอ่อนแลเล็ก อย่าเอาไว้ให้ใหญ่
 จะตอนยาก พระมหาอุปราชได้ทรงฟังก็ทรงเชื่อทุกประการ
 จึงรับสั่งว่าท่านจงคิดจับเอาตัวเจ้าน้องชายที่มีกำลังมากคุมตัวไว้ก่อน
 อย่างให้เกิดจลาจลได้ ก็วะเมนยี่จึงส่งขุนนางให้ออกไปเชิญ
 เสด็จเจ้าชายทั้ง ๓๐ พระองค์ ว่าพระมหาอุปราชมีรับสั่งให้หา
 เข้ามารับมรดกที่พระราชบิดาแจก แลจะทรงตั้งให้เจ้าทั้ง ๓๐
 พระองค์เป็นเจ้าครองเมืองเอกโทตรีตามสมควร จะได้มีกำลัง
 ช่วยกันรักษาแผ่นดิน ด้วยเรามีอายุน้อยไม่อาจจะรักษาแผ่นดิน
 ได้แต่ผู้เดียวเหมือนพระราชบิดานั่นได้ ให้เจ้าพี่เจ้าน้องเจ้าลุง
 เจ้าอาว์เข้ามาช่วยกัน คิตราชการให้ตกลงเสียแต่พระชนม์พระราช
 บิดายังมีอยู่ จะได้เป็นที่เย็นพระไทยพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงพระ
 ประชวรอยู่นั้น เหมือนท่านทั้งหลายเจ้านายพวกนั้น ๆ มาปรอง
 คองสนองพระเดชพระคุณพระเจ้าอังวะ ให้ท่านหลับพระเนตร
 สวรรคตเทอญ ฯ

๑ เมื่อเจ้านายฝ่ายพระบรมวงษานุวงศ์ แลเจ้าน้อง ๓๐ พระองค์
 ได้ฟังหนังสือรับสั่งของพระมหาอุปราชนั้นแล้ว ก็มีพระไทยอ่อน
 สำคัญสัญญาว่าจริงก็พากันเข้ามาเฝ้าทุกพระองค์ ครั้นเจ้านาย
 ทั้งหลายที่กระต้างกระเดื่องนั้นเข้ามาในพระราชวังถึงประตูสองชั้น
 ฝ่ายทหารพระมหาอุปราชที่ข่มไว้ั้น ก็กรูกันกลุ่มรวมจับเจ้านาย

ทั้งหลาย แลเจ้าน้อง ๓๐ พระองค์ ไปลงเหล็กใส่คุกขังไว้^๘ ขณะที่ตรวจหาเจ้านายที่จับได้นั้น ยังขาดอยู่ ๒ พระองค์ คือเจ้าสองพี่น้องที่หนีไปอยู่บ้านท่านกงสุลอังกฤษเสียก่อนเมื่อจับนั้นกินหนึ่ง ครั้นพระมหาอุปราชทรงทราบว่ายังขาดเจ้าสองพี่น้องอยู่ยังหาได้ตัวไม่ จึงโปรดให้ทหารออกไปค้นหาที่วังนอกก็หาพบไม่ จึงรับสั่งให้แมงคูนจาโป ที่เจ้าพระยากรมเมืองเป็นนายทัพคุมทหารไปติดตามเจ้าสองพี่น้องถึง ๖ วันไม่พบ ฝ่ายที่ในพระราชวังก็บอกสายตะเลแครบขึ้นไปยังหัวเมืองฝ่ายเหนือแลฝ่ายใต้ ให้เจ้าเมือง

๘ เรื่องจับลูกเชอของพระเจ้ามินทงนี้ พอพระเจ้ามินทงประจวบ นางอะเลนนั้นคอบเห็นว่าจะไม่หายได้ ก็คบคิดกับเกงหวุ่นเมงยี อังกระแสรบสั่งของพระเจ้ามินทง ให้ทูตเจ้านายลูกเชอว่า พระเจ้ามินทงมีรับสั่งให้เข้าไปเฝ้าฯ ๗ ทัพยังมีพระราชประสงค์จะทรงสั่งเสีย แลพระราชทานมรรคา นางผู้เปนมารคาเจ้านะยของยาน เจ้านะยของไฉกกริ่งใจว่าจะมีเหตุอันตราย ให้ไปห้ามลูกเสีย เจ้า ๒ องค์นั้นจึงไม่เข้ามา เจ้าองค์อื่นไม่รู้ความ พวกนั้นเข้าไปในวัง พอเข้าไปถึงชั้นใน เกงหวุ่นเมงยีก็ให้จับกุมไว้ทั้งหมด พอรู้ข่าวถึงมารคาของเจ้าที่ถูกจับเหล่านั้น ก็พากันเข้าไปเฝ้าฯ จนถึงพระองค์พระเจ้ามินทง ร้องให้กราบทูลว่า เคี้ยวนี้เขาจับลูกไว้ พระ

ประมอฝ่ายเหนือกักด่านทางให้แข็งแรง ให้เจ้าเมืองมุกองฝ่ายใต้
รักษาด่านทางอย่าให้เจ้าสององค์หนีออกนอกเขตแดนได้ ฝ่าย
ในกรุงก็ตั้งกองจุกช่องล้อมวงรักษาพระนครโดยกวดขัน เกรงจะ
มีศัตรูภายในภายนอกขึ้น ฯ

เจ้ามินดงซัดเคื่อง ให้คนเชิญรัชสังไปบอกให้ปล่อยลูกเขอเสีย
ในทันที แลให้ลูกเขอเหล่านั้นขึ้นไปเฝ้า ฯ ให้ถึงพระองค์ ผู้ที่
ควบคุมเกรงพระราชอาญา ก็ปล่อยลูกเขอตามรัชสัง ไต่ขึ้น
ไปเฝ้า ฯ พระเจ้ามินดงจึงให้เขียนหนังสือรัชสัง ตั้งลูกเขอที่เป็น
ชั้นผู้ใหญ่ ให้ไปครองเมือง อย่างเป็นเจ้าประเทศราช ๓ พระองค์
แลสั่งว่าลูกเขอที่เป็นชั้นเล็กลงมา ใครจะสมัครอยู่ในปกครองของพ
องค์ไหนใน ๓ องค์นั้นก็ให้ไปอยู่ด้วยตามใจสมัคร แล้วยทรงกำชับ
สั่งลูกเขอที่ไต่เป็นเจ้าประเทศราช ว่า ให้รีบออกไปครองเมืองตาม
รัชสัง แลอย่าให้กลับเข้ามาเมืองหลวงเลยเป็นอันขาด เว้นไว้แต่
ไต่เห็นลายพระราชหัตถ์เรียกโดยเฉพาะจึงให้เข้ามา นางอะเลนนั้นค
อรู้เรื่องที่พระเจ้ามินดงตั้งลูกเขอเป็นเจ้าประเทศราช ก็ให้รีบไปบอก
แกงหวุ่นเมงยี พอเจ้านายทูลลากลับลงมาแกงหวุ่นเมงยีก็ให้จับ
เจ้านายไว้เสียอีก แลให้เก็บหนังสือรัชสังไว้เสีย คราวนั้นนางอะเล
นนั้นคอ ระวังกวดขันมิให้ใครเข้าไปทูลพระเจ้ามินดงไต่ พระเจ้า
มินดงเลยไม่ทรงทราบเรื่องลูกเขอถูกจับคราวหลัง จนทีวงคต

● ครั้นวัน ๖ ๑๑ ค่ำ ปีมะแมสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ เวลาบ่าย ๓ โมง พระเจ้าอังวะสวรรคต พระชนมายุได้ ๖๗ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๖ ปี พระมหาอุปราชมีรับสั่งให้เจ้าพนักงาน ต่อกีบไม้หอมอันพิเศษ แล้วแผ่ทองคำห้าหลักเป็นลายเครือวัลย์ ประดับเนาวรัตนทองคำหุ้มพระหีบแล้ว เชิญพระหีบมารับพระบรมศพพระเจ้าอังวะขึ้นตั้งไว้ ในพระมหาปราสาทที่สวรรคตนั้น พระมหาอุปราช มีรับสั่งให้เจ้าพนักงานโยธาก่อพระมหาปราสาท ใหม่ ให้แล้วเสร็จแต่ใน ๗ วัน จะบรรจุพระบรมศพพระเจ้าอังวะ เจ้าพนักงานทุกหมู่ทุกกรมก็ระดมกันทำพระมหาปราสาท ทั้งกลางวันกลางคืน ๕ วันแล้ว ฯ

๑ ฅวัน ๖ ๑๑ ค่ำ เจ้าพนักงานเชิญพระบรมศพพระเจ้าอังวะออกจากพระราชวังขึ้นตั้งบนบุษบกทองคำ แห่ไปบรรจุไว้ในพระมหาปราสาทที่ก่อใหม่ การเล่นเต็นรำสังโคไม่มี มีแต่การพระราชกุศลทรงบำเพ็ญทานแก่พระสงฆ์สามเณรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน จะนับจะประมาณมิได้ เวลาค่ำมีดอกไม้เพลิงต่างๆ แล้วเสด็จกลับเข้าพระราชวังเวลายามเศษ ข้าพเจ้าก็ได้ตามเสด็จไปด้วย แลได้รับพระราชไทยทานหลายอย่างต่างๆ ครั้นนั้นเจ้านายขุนนางแลราษฎรโกนผมทั้งสิ้น เมื่อแห่พระบรมศพนั้น พระเจ้าแผ่นดินใหม่ทรงโกนพระเกศา แลทรงพระภูษาขาว ขุนนางแลกระบวนแห่ นุ่งขาวทั้งสิ้น ฯ

๑ ฅวัน ๖ ๑๑ ค่ำ คั้งการพระราชพิธีราชาภิเศกตามขัติยราช
 ประเพณีพระมหากษัตริย์ แล้วเสด็จขึ้นนั่งบนพระแท่นบุษบก
 ตั้งอยู่บนหลังหงษ์ทอง ออกขุนนาง ๆ เข้าเฝ้าทุกตำแหน่งพร้อม
 ด้วยกงสุลต่างประเทศ มีกงสุลจีน แลกงสุลญี่ปุ่น กงสุลญวน
 แลกงสุลชาวยุโรป แลเจ้าประเทศราชใหญ่ ๆ ที่ขึ้นแก่กรุงอังวะ
 พระมหาอุปราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหม่ถกรุงมันทลัรัตนภูมิ ทรง
 ตั้งข้าหลวงเดิม ที่มี ความชอบ เป็นขุนนางในตำแหน่งตามคุณานุรูป
 โดยสมควร ทรงตั้งพระราชมารดาซึ่งเป็นพระมหाराชเทวีของ
 พระราชบิดานั้นเป็นพระเจ้าล้นฟ้า พระเจ้าแผ่นดินใหม่ไม่ได้
 ทรงตั้งพระมหาอุปราช ทรงว่าราชการแผ่นดินพระองค์เดียว ฯ

๑ ครั้งนั้นกิวะเมณีย์ที่เจ้าพระยากลาโหมกราบทูลว่า เจ้า
 สองพี่น้องหนีไปอยู่ที่บ้านกงสุลอังกฤษ พระเจ้าอังวะใหม่ทรงพระ

๘ ราชเทวีองค์นี้ มีใช้พระชนนีของพระเจ้าสิมโป เป็นเจ้าฟ้า
 ราชธิดาของพระเจ้าจักกายเมง รัชกาลที่ ๗ เดิมเป็นมเหษีรอง
 ของพระเจ้ามินตง พม่าเรียกนางนี้ว่า อะเลนันตอ มเหษีใหญ่
 ไม่มีราชโอรสธิดา นางนี้มีแต่ธิดา เมื่อมเหษีใหญ่พิราไโดยแล้ว นาง
 นี้ก็เป็นใหญ่อยู่ในพระราชวัง เจ้าสุพยาลักธิดาของนางนี้รักใคร่
 อยู่กับเจ้าสิมโป จึงเป็นเหตุให้นางนี้คิดอ่านชิงราชสมบัติให้แก่
 เจ้าสิมโป

พิโรธนัก มีรับสั่งให้เจ้าพระยากลาโหม เจ้าพระยากรมเมือง
 ไปบอกแก่กงสุลอังกฤษว่า อย่าให้คบค้าเจ้าสองคนพี่น้องไว้
 ให้ส่งตัวมาถวายโดยเร็ว เจ้าพระยาทั้งสองก็ไปบอกแก่กงสุล
 อังกฤษตามรับสั่ง กงสุลอังกฤษตอบว่าเจ้าสองพี่น้องนี้ไม่มี ความ
 ผิด แต่กลัวไทย จะตายจึงได้หนีมาพึ่งอำนาจคอเวอนแมนต์
 อังกฤษ ๆ จำเป็นต้องช่วยอุปถัมภ์ไว้เพราะเป็นทางไมตรีกัน ถ้า
 กงสุลจะไม่รับกระช่วยทำนุบำรุงเจ้าทั้งสองนี้ไว้ เจ้าทั้งสองนั้นก็
 จะไปอยู่ที่อื่น คงจะคุมทหารมาทำจลาจลแก่บ้านเมืองพม่าคราว
 หนึ่งเป็นแน่ ถ้าเจ้าทั้งสองนี้มาทำการจลาจลแก่บ้านเมืองพม่า
 เวลาใดเวลาหนึ่งแล้ว คงต้องเกิดรบราฆ่าฟันกัน ถ้าไม่ฉนั้น
 ก็จะเกิดไฟไหม้บ้านเมือง ๆ เสียไปเช่นนั้น พวกค้าขายซึ่งเป็น
 สัมเปกต์ของคอเวอนแมนต์อังกฤษก็จะพลอยฉิบหายเป็นอันตราย
 ไปด้วยสิ้น เพราะเช่นนั้นกงสุลอังกฤษจึงได้รับเจ้าสองพี่น้องไว้ไม่
 ให้หนีไปที่อื่น เพื่อกงสุลจะระงับเหตุร้ายแก่บ้านเมืองพม่า แล
 การค้าขายของอังกฤษด้วย กงสุลรับเจ้าทั้งสองไว้ฉนั้น เพื่อเป็น
 การบำรุงทางไมตรีมิให้เสื่อมเสียไปในการคราวนี้ ถ้าพระเจ้า
 อังวะจะให้ส่งเจ้าสองพี่น้องนั้น ท่านเสนาบดีทั้งสองนี้ต้องรับ
 ประกันว่าอย่าให้พระเจ้าอังวะทำโทษแก่เจ้าทั้งสองนี้เลย จะได้ฤ
 ไปได้ เจ้าพระยาทั้งสองตอบว่ารับไม่ได้ กงสุลอังกฤษจึงว่า
 ถ้าท่านเสนาบดีทั้งสองไม่รับประกันแล้วเราจะถามเจ้าทั้งสองคูก่อน

ว่าจะกลับไปฤจะอยู่ที่นี้ที่สุดแล้วแต่น้ำใจเจ้าทั้งสอง เราจะบังคับข่มขืนสิ่งนั้นไม่ได้ ผิดประเพณีฝ่ายยุโรป แล้วกงสุลอังกฤษจึงเรียกเจ้าทั้งสองมาถามต่อหน้าเสนาบดีพม่าว่า เจ้าทั้งสองจะกลับไปฤจะอยู่ที่นี้ก็ตามแต่ใจเถิด เจ้าทั้งสองก็ว่าไม่ยอมกลับไป จะขออยู่พึ่งบุญอำนาจคอเวอนแมนต์อังกฤษ เสนาบดีพม่าทั้งสองก็กลับมา เอาเนื้อความมากราบทูลพระเจ้าอังวะ ๆ มีรับสั่งว่าถ้ากงสุลอังกฤษอยากได้เจ้าทั้งสองนั้นไว้ ก็ให้กงสุลอังกฤษส่งเจ้าทั้งสองไปไว้ที่เมืองอังกฤษ อย่าให้กงสุลอังกฤษคบค้าเอาเจ้าทั้งสองนี้ไว้ในแผ่นดินพม่า เสนาบดีพม่าทั้งสองก็กลับมาแจ้งความ ตามรับสั่ง พระเจ้าอังวะ ให้กงสุล อังกฤษ พึ่ง ทุกประการ กงสุลอังกฤษจึงว่า จะให้เราส่งเจ้าทั้งสองไปไว้ใน เมืองอังกฤษตามรับสั่งพระเจ้าอังวะนั้นก็ไม่ได้ไม่ชัดเจน แต่เราจะขอเงินเดือนให้เจ้าทั้งสองพี่น้องกินเลี้ยงชีวิตเจ้าทั้งสองไปกว่าจะตาย เดือนหนึ่งเป็นเงิน ๓๐๐๐ รูเปียเสมอทุกเดือน ถ้าเจ้าทั้งสองนี้ตายลงองค์หนึ่ง เจ้าอังวะต้องให้เงินเดือน ๆ ละ๑๕๐๐ รูเปีย ถ้าตายทั้งสองเมื่อไรไม่ต้องให้เมื่อนั้น ถ้าพระเจ้าอังวะ ยอมรับให้เงินเดือน แก่เจ้าทั้งสองเป็นที่เลี้ยงชีวิตตั้งนั้นแล้ว เราก็จะส่งเจ้าทั้งสองไปไว้ที่อังกฤษ ถ้าพระเจ้าอังวะไม่ให้เงินเดือน ๓๐๐๐ แก่เจ้านั้น เราก็ไม่รับธุระส่งไป แต่ไม่ยอมส่งคืนให้แก่พระเจ้าอังวะด้วย เราจะปล่อยเจ้าทั้งสองไปให้ที่บ้านเราในเวลา ที่ควร จะไม่เป็นอัน

ทราย ฝ่ายเสนาบดีพม่าทั้งสองกลับมากกราบทูลพระเจ้าอังวะตาม
 คำกงสุลอังกฤษสั่งมานั้นทุกประการ พระเจ้าอังวะทรงทราบแล้ว
 มีรับสั่งกับเจ้าพระยาทั้งสองว่า ท่านจงเอาถ้อยคำของกงสุลอง
 ฤษนั้นไปปรึกษาเสนาบดีทั้งแปดคนแลขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวง ด้วย
 เสนาบดีทั้งแปดคนแลขุนนางผู้ใหญ่ทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า ควร
 จะยอมให้เงินเดือน ๆ ละ ๓๐๐๐ รูเปียแก่เจ้าทั้งสองตามคำกงสุล
 อังกฤษว่า ถ้าไม่ยอมให้เงินเดือนตามคำกงสุลแล้ว เจ้าทั้ง
 สองพี่น้องจะหนีไปอยู่ตามหัวเมืองปลายเขตแดน เกดยกล้อม
 ผู้คนได้มากจะยกมาทำอันตรายแก่อาณาประชาราษฎร ได้ความ
 เตอร้อนขนกายหลังจะดับก็ยาก ถ้าจะดับก็ให้ดับเสียแต่ต้น
 ดั้งนี้เห็นจะดี พงกอยัพญาแยกองค์สมุหนายก ลงชื่อเห็น
 ก่อน เสนาบดีทั้ง ๗ นาย รวมเป็น ๘ คนด้วยกันเข้าชอกันทำคำ
 ปรึกษาขึ้นถวายพระเจ้าอังวะ ๆ โปรดให้เสนาบดีทั้ง ๘ คนทำหนังสือ
 สัจญญากับกงสุลอังกฤษจึงจะยอมให้ ให้เงิน เสนาบดีพม่า
 แลกงสุลอังกฤษพร้อมใจกันทำหนังสือสัจญญา ว่ามิศเตอร์อะ
 แยไบกงสุลอังกฤษทำสัจญญา

ข้อ ๑ ว่า ฝ่ายอังกฤษ จะรับประกันเจ้าทั้งสองพี่น้อง มิให้เป็น
 ขบถมาทำจลาจลแก่คนพม่าในแผ่นดินพม่าต่อไป แต่ฝ่ายพม่า
 จะต้องส่งเงินเดือน ๆ ละ ๓๐๐๐ รูเปียแก่กงสุลอังกฤษ ๆ จะได้
 ส่งเงิน ๓๐๐๐ นั้นไปให้แก่เจ้าทั้งสองเลี้ยงชีวิต ถ้าอังกฤษ

ปล่อยให้เจ้าทั้งสองมาทำฉลาดแก่พม่าก็ดี ฤๅให้เข้ามาในเขต
แดนพม่าเมื่อใดก็ดี ฝ่ายพม่าก็จะจับเจ้าทั้งสองฆ่าเสีย ฤๅจะ
เกิดการรบกันกับเจ้าทั้งสองนั้น ฝ่ายอังกฤษจะไม่ช่วยเจ้าทั้งสอง
เลย พระเจ้าอังวะจะจับเจ้าทั้งสองนั้นฆ่าได้ อังกฤษไม่เป็น
ธุระอีก แต่ค่าจ้างทหารแลเสบียงอาหารที่พม่าต้องยกทัพไปรบกับ
เจ้าทั้งสองนั้น อังกฤษจะต้องใช้ให้พม่าทั้งสิ้น เพราะอังกฤษ
ปล่อยให้เจ้าทั้งสองมา ถ้าอังกฤษไม่ใช้เงินค่าทัพให้แก่พม่า อัง
กฤษจะต้องจับเจ้าทั้งสองส่งให้แก่พม่าจึงได้แต่ในกำหนด ๓ เดือน
ถ้าฝ่ายพม่าไม่ส่งเงิน ๓๐๐๐ รูเปียบ ให้แก่กงสุลอังกฤษเว้นแต่
๓ เดือนแล้ว อังกฤษจะปล่อยเจ้าทั้งสองก็ได้ แลหนังสือ
สัญญาเป็นไขไม่ได้ ผิดใจกัน จะต้องต่อว่ากันใหญ่โตตามอำ
นาจแผ่นดินทั้งสองฝ่าย

ข้อ ๒ ว่า ไม่ให้พระเจ้าอังวะทำโทษแก่มารดาบุตรภรรยาญาติ
ของเจ้าทั้งสองโดยไม่มีคามผิด ถ้ามีความผิดแท้ ราชภูรเสนา
บดีแลกงสุลต่างประเทศทั้งหลายเห็นด้วยว่ามารดาบุตรภรรยาญาติ
ของเจ้าทั้งสองมีความผิดกฎหมายจริงแล้ว พระเจ้าอังวะทำโทษ
ได้ไม่ขัดขวาง แต่จะต้องชำระแลให้กงสุลลงชื่อเห็นโทษผิดด้วย
จึงจะทำโทษแก่มารดาบุตรภรรยาของเจ้าทั้งสองนั้นได้ ถ้าพระเจ้า
อังวะทำ โทษแก่มารดาบุตรภรรยาของเจ้าทั้งสองนั้น โดยไม่มีคาม
ผิดแล้ว หนังสือสัญญาก็เป็นไขไม่ได้ เป็นเลิกแล้วแก่กัน

เป็นชาติทางพระราชไมตรีกัน ต้องมีผู้มีอำนาจใหญ่ คือแอด
มิรอลแม่ทัพเรือมาตัดสินก่อน

ข้อ ๓ ว่าถ้ามารดาบุตรภรรยาญาติของเจ้าทั้งสองนั้น จะฝาก
สิ่งของสิ่งใดออกไปให้เจ้าทั้งสองนั้น ต้องกราบทูลพระเจ้าอังวะ
ก่อน ต่อโปรดอนุญาตจึงฝากได้ ถ้าไม่โปรดอนุญาตให้ ขึ้น
ลักลอบฝากไปมีโทษ ฟ้องชำระเป็นสัจแล้ว พระเจ้าอังวะจะ
ฆ่า (เห็นจะเป็นทำโทษ) ก็ได้ แต่ต้องให้กงสุลอังกฤษลงชื่อเห็น
ความผิดจริงด้วย อังกฤษจะว่าห้ามปรามไม่ได้เลยเป็นอันขาดที่
เดียว ถ้าเจ้าทั้งสองจะฝากหนังสือแลสิ่งของมาแก่พ่อค้า ๆ ต้อง
ไปแจ้งความแก่กงสุลอังกฤษ ๆ ต้องมาแจ้งความแก่เจ้าพนักงาน
ฝ่ายพม่า ให้นำความขึ้นกราบทูลพระเจ้าอังวะก่อน ถ้าโปรดให้
มารดาบุตรภรรยาเจ้าทั้งสองรับจึงจะรับได้ ถ้าไม่โปรดให้รับก็รับ
ไม่ได้ ขึ้นรับมีผิด อังกฤษจะไม่เป็นธุระเลย ถ้าแลกงสุลลอบ
เอาของฝากของเจ้าทั้งสองนั้น ให้แก่มารดา บุตรภรรยาของ เจ้าทั้ง
สองนั้น เจ้าพนักงานฝ่ายพม่าจับมีพยานแท้จริง หนังสือสัญญา
ทั้ง ๓ ข้อนี้เป็นเสียใช้ไม่ได้ เป็นต้องเลิกกันทั้งสิ้นทั้ง ๓ ข้อ ๓๐ ข

๓๐ สัญญา ๓ ข้อนี้ข้าพเจ้าไม่เคยพบในที่อื่น แต่พิเคราะห์ดูความ
ที่กล่าวในหนังสือนี้คงจะมีเค้าความจริง แต่ความในสัญญาจริง
เห็นจะไม่ตรงกับถ้อยคำที่นายจากรู้จากพม่า ทั้งกล่าวไว้ในคำ
ให้การนี้

๑ ครั้นอังกฤษแลพม่าทำหนังสือสัญญาประทับตราทั้งสองฝ่ายเสร็จแล้ว กงสุลอังกฤษก็ส่งเจ้าทั้งสองพี่น้องลงเรือกลไฟต่อหน้าเจ้าพนักงานพม่า ส่งเจ้าทั้งสองให้ไปอยู่ที่เมืองกลักตาเป็นหัวเมืองชั้นของอังกฤษ ฯ

๑ ครั้นวัน ๓๒ ค่ำ ปีมะเส็งชวดศก เวลา ๕ โมงเช้า เกิดเพลิงไหม้ที่ยอดพระมหาปราสาททองคำ เจ้าพนักงานเอาบันไดพาขึ้นไปดับได้ พระเจ้าอังวะปูนบำเหน็จรางวัลแก่ผู้ดับไฟไหม้ได้เป็นอันมาก แต่ทรงพระวิตกนักมีรับสั่งให้หาโหราจารย์เข้ามาในที่เฝ้า ตรัสถามว่าเพลิงไหม้ยอดพระมหาปราสาทครั้งนี้จะมีเหตุประการใด โหรกราบทูลว่าจะมีเหตุใหญ่ พระเคราะห์ร้ายนักแลจะมีราชศัตรูภายนอกภายใน คิดร้ายต่อพระองค์เป็นแม่นมั่น พระเจ้าอังวะมีรับสั่งให้เจ้าพนักงานทำพระราชพิธีเสเดาะพระเคราะห์ ๓ วัน แล้วทรงทำการพระราชกุศลบำเพ็ญทานแก่พระสงฆ์เป็นอันมาก ฯ

๑ ครั้นวัน ๓๕ ๒ ค่ำ ปีมะเส็งชวดศกนั้น ขุนนางข้าหลวงเดิมกราบทูลฟ้องกล่าวโทษเยนาเมณีย์ขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายทหาร ซึ่งเป็นตาของเจ้าสุรเมงโยพระราชบุตรของพระเจ้าอังวะพระองค์ก่อนที่เป็นพระโอรสของพระเจ้าอังวะใหม่นี้ แต่เจ้าสุรเมงโยนั้นมีความผิด ตีตกขังแต่ในแผ่นดินพระราชบิดาพระเจ้าอังวะใหม่นี้ เยนาเมณีย์ขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นตาของเจ้าสุระเมงโยใน

คุณนั้น คิดขบถนัดหมาย กับเจ้านาย หลายองค์ จะทำร้ายแก่พระเจ้า
 อังวะใหม่ ๆ ทรงทราบแล้ว เสนาบดีผู้ใหญ่เกณฑ์ทหารไปจับ
 ตัวเยนาเมเนย์มาชำระเป็นสัตย์ ชัดถึงมารดาบุตรญาติของเจ้าทั้งสอง
 ที่ไปอยู่เมืองกลักตานันด้วย แลชัดถึงขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย ๕๕ คน
 แลชัดถึงพระเจ้าน้องยาเธอ ๓๐ พระองค์ ชำระเป็นสัตย์ทั้งสิ้น
 พระเจ้าอังวะมีรับสั่งให้ทหารจับเยนาเมเนย์ต้นเหตุคน ๑ กับขุน
 นาง ๕๕ คน เจ้า ๓๐ องค์ ไปฆ่าเสียในเวลากลางคืน มารดา
 แลบุตรภรรยาญาติของเจ้าทั้งสองที่ไปอยู่เมืองกลักตานัน ก็รับสั่ง
 ให้เอาไปฆ่าเสียด้วยพร้อมกันกับพวกขบถในเวลากลางคืน รวม
 ขุนนางเจ้านายที่ฆ่าเสีย ๑๒๕ คน^{๓๓} จึงทรงตั้งข้าหลวงเดิมแล
 ข้าราชการเก่าที่มีความชอบนั้น ให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยแทน
 ที่ขุนนางที่ฆ่าเสียนั้นเต็มที่แล้ว ครั้นรุ่งขึ้นกงสุลอังกฤษทราบ
 เหตุว่า พระเจ้าอังวะฆ่าขุนนางที่มีความผิดบ้างที่ไม่มีความผิดบ้าง
 แล (บุตรภรรยา) เจ้านายที่มีชื่อในหนังสือสัญญาอันนั้น เมื่อฆ่า
 หาได้มาบอกความผิด ของเจ้านั้นให้กงสุลอังกฤษรู้เห็น ลงชื่อตาม

๓๓ การที่ฆ่าเจ้านายลูกเธอของพระเจ้ามินทงนี้ แต่เดิมพระเจ้า
 สิมโปไม่ได้ตั้งใจพระไทยจะฆ่า ถึงสั่งให้สร้างเรือนจำหลังใหญ่ขึ้น
 ในพระราชวัง สำหรับจะขังเจ้านายเหล่านั้นไว้ ด้วยเป็นประ
 เเพณีเคยมีมาในเมืองพม่า แม้พระเจ้าอังวะรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียก

ความสัญญาด้วยไม้ กงสุลเห็นว่าพระเจ้าอังวะไม่ตั้งอยู่ในยุคธรรม
 ราชประเพณี ทำให้เสียทางพระราชไมตรีผิดสัญญาแล้ว มิสเตอร์
 อะแบไบกงสุลอังกฤษ จึงมีหนังสือ บอก ลงมาถึง เกอวนา เจ้าเมือง
 รังกังฉบับหนึ่ง แสดงการที่พระเจ้าอังวะทำการผิดทางพระราช
 ไมตรีเสียทางสัญญาแล้ว ท่านเกอวนาเจ้าเมืองรังกังทราบเหตุ
 แล้วก็เห็นว่า พระเจ้าอังวะทำการหยาบช้า ฆ่าคนที่หาความผิด

ว่าพระเจ้าภูกาม ผู้เป็นพระเชษฐาของเจ้ามินตง ซึ่งพระเจ้า
 มินตงปลงเสียจากราชสมบัตินั้น พระเจ้ามินตงก็คุมขังไว้ อยู่
 มาที่วงศ์ตที่หลังพระเจ้ามินตง พระเจ้าสิมโปก็จะคุมขังเจ้านาย
 พี่น้องไว้อย่างนั้น แต่หากมีเหตุเกิดขึ้น สงสัยกันว่าเป็นความ
 คืดของนางอะเลนันตอแลนางสุพยาลัต คือเมื่อพระเจ้าสิมโป
 ออกเสียบพระนคร ตามราชประเพณีพม่าให้เอาพานทองไปตั้งไว้
 ทั้ง ๔ มุมเมือง ราษฎรใครจะถวายฎีกาในวันเสียบพระนคร ก็
 เอาฎีกาไปส่งให้วางไว้ถวายในพานทอง ฎีกาที่ถวายเมื่อวันพระ
 เจ้าสิมโปเสียบพระนคร มีฟ้องหาเรื่องคืดขบถที่กล่าวนี้ จึงเกิด
 ชำระกันขึ้น แล้วเลยฆ่าฟันกัน แต่เจ้านายผู้หญิงที่ไม่ถูกฆ่า
 ฟันมีหลายองค์ ยังต้องคุมขังอยู่ในวัง จนเมื่ออังกฤษได้เมือง
 พม่าก็มี

มิได้ เจ้าอังวะละทางยุติธรรมเสียสัจย์สุจริตแล้วจะนิ่งอยู่ไม่ได้ การจะเกิดกำเริบขึ้น เกาวนาเจ้าเมืองร่างกุ้งก็เรียกกำปั่นรบกลไฟสามเสา ๕ ลำมีทหารพร้อมทุกลำ ให้อยู่ประจำรักษาเมืองร่างกุ้ง แล้วเกาวนาสั่งเยเนรอลแม่ทัพบกเรียกทหาร ๑๓๐๐๐ มาประจำอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง เพื่อจะได้ย้ายไปรักษาเขตแดน แล้วเกาวนาเจ้าเมืองร่างกุ้งมีหนังสือ ไปถึง เจ้าสองพี่น้องที่เมืองกัลกตา ให้มาหาโดยเร็ว เจ้าสองพี่น้องแต่งทัพเป็นเพศแขกเทศโดยสานเรือกลไฟเข้ามาหาเจ้าเมืองร่างกุ้ง ๆ แจ้งความว่า เจ้าอังวะใหม่ไม่ตั้งอยู่ในทางยุติธรรม ละทางพระราชไมตรีทำให้เสียหนังสือสัญญาแก่อังกฤษแล้ว บัดนี้เจ้าอังวะฆ่าขุนนางเจ้านายที่มีได้มีความผิดนั้นมาก แลฆ่ามารดาบุตรภรรยาของท่านเสียสิ้นแล้ว ท่านจะคิดประการใดให้ว่าไป ฝ่ายเจ้าพม่าทั้งสองจึงตอบว่าจะขอไปเกลี้ยกล่อมทหารพม่าให้ได้แสนหนึ่งแล้ว จะยกทัพขึ้นไปตีรบชิงเอาราชสมบัติกรุงอังวะมาขึ้นแก่อังกฤษให้จึงได้ ตัวข้าพเจ้านี้จะขอรักษาเมืองอังวะขึ้นแก่อังกฤษต่อไป เจ้าเมืองร่างกุ้งจึงว่ากับเจ้าพม่าทั้งสองนั้นว่า ท่านพูดว่านั้นหาชอบไม่ เกินกับอำนาจคำสั่งของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษไป เราจะทำการดังนั้นไม่ได้ ท่านต้องกลับไปอยู่เมืองกัลกตาตั้งเท่าเถิด เราจะขึ้นไปว่ากล่าวพระเจ้าอังวะเอง พระเจ้าอังวะจะว่าประการ

โต^{๑๒} เจ้าเมืองร่างกุ้งมีคำสั่งนายทหารให้คุมทหาร ๓๐๐๐ ขึ้นไปรักษาเมืองโตจองก่องหนึ่ง ให้ทหาร ๒๐๐๐ ขึ้นไปรักษาเมืองเปกอง (ภูกาม) ก่องหนึ่ง ให้ทหาร ๓๐๐๐ ขึ้นไปรักษาเมืองตองอูกองหนึ่ง ให้ทหาร ๓๐๐๐ ขึ้นไปรักษาเมืองตระระก่องหนึ่ง ที่เมืองร่างกุ้งนั้นสั่งให้ขุนนางอังกฤษอยู่รักษาเมือง ๕๐๐๐ ฝ่ายท่านเกาวนาเจ้าเมืองร่างกุ้งคุมเรือรบกลไฟ ๓ ลำ มีทหาร ๑๐๐๐ มีนายทหารเป็นแม่ทัพใหญ่ ๕ นาย ขึ้นไปยังเมืองมันทลัรัตนภูมิ คือกรุงอังวะตั้งใหม่นั้น^{๑๓} ฯ

๑๒ เรื่องตรงนี้ชอบกล ในจดหมายเหตุอังกฤษว่า เจ้าพระยาของยานพระยาของโศก ที่อังกฤษเอาไปไว้เมืองอินเตีย ลอยมาคิดชิงราชสมบัติอังกฤษไม่มีใครเห็นเกี่ยวข้อง เมื่อทำการไม่สำเร็จหนีกลับเข้าไปในเขตแดนอังกฤษ อังกฤษจึงจับกลับเอาไปไว้อินเตียอีก แต่พม่าคงจะสงสัยว่าอังกฤษรู้เห็นเป็นใจด้วย ทั้งกล่าวในคำให้การของนายจาก

๑๓ ทว่าท่านเกาวนาเจ้าเมืองร่างกุ้งขึ้นไปเมืองมันทลัรัตนภูมิคราวนี้ ปรากฏในจดหมายเหตุอังกฤษว่า ที่จริงนั้นลอค ริปอนไวสรอยอินเตียขึ้นไปเยี่ยมเยือน แต่ก่อนติดกับเวลาเกิดเหตุเรื่องเจ้าทั้งสอง อังกฤษกับพม่าในเวลานั้นเห็นจะคุมเชิงกัน จึงทั้งกล่าวในคำให้การนี้

๑ เมื่อเรือกลไฟกำปั่นรบอังกฤษมาถึงเมืองมณฑลรัตนกษุมินั้น
 พอพระเจ้าเชียงใหม่แลเจ้าเชียงใหม่ทั้งสองก็รีบกลับไปบ้าน
 เมือง เจ้าเมืองเชียงใหม่ อายุ ๕๗ ปี เจ้าเมืองเชียงรุ่ง อายุ ๒๒ ปี
 เจ้าเมืองเชียงตุงแลเชียงใหม่มาอยู่ในกรุงอังวะ ๔ ปี ได้รู้จักรักใคร่
 ชอบพอกันกับข้าพเจ้าสนิทสนมเหมือนญาติ เมื่อปีที่ ๕ นั้นเจ้า
 เมืองทั้งสองจะกลับบ้านเมือง เพราะว่าพระเจ้าอังวะละสุจริตราชประ
 เเพณีไม่เป็นที่ยศธรรม เจ้าเมืองเชียงตุงแลเชียงใหม่ พู
 ด้ว่าพระมหากษัตริย์เช่นนี้ไม่น่าจะเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเลย ข้า
 พเจ้าจึงได้สรรเสริญพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่
 หัวกรุงสยาม ว่ามีพระราชหฤทัยโอบอ้อมอารีแก่ประเทศราช
 ไม่ได้เก็บส่วยเหมือนกรุงอังวะ แลไม่ได้เบียดเบียนแก่ไพร่ฟ้า
 ข้าขอบขัณฑสีมาให้ได้ความเดือดร้อนดังเช่นกรุงอังวะ ควรที่
 ท่านเจ้าเมืองเชียงตุงแลเชียงใหม่ทั้งสอง ซึ่งเป็นเมืองประเทศราช
 ไหญ่โต จะถวายพระราชบรรณาการแก่กรุงสยามก็จะมีความสุข
 แก่อาณาประชาราษฎร์ของท่าน ๆ จะได้มีเกียรติยศสืบไปในปรโลก
 แลอิโลก แลประจุบัน ข้าพเจ้าพูดเป็นที่เกลี้ยกล่อมเจ้า
 เมืองทั้งสองดังนี้หลายครั้งแล้ว เจ้าเมืองทั้งสองรับว่าชอบแล้ว
 อยู่มาวันหนึ่งเจ้าเมืองเชียงใหม่พบข้าพเจ้าที่หน้าวัดสะโลบั้ง เป็นวัด

๓๕ ที่ว่ามาอยู่เมืองอังวะ ๔ ปีเช่นนี้ ส่อให้เห็นว่าเขาตัวมากุมไว้
 แต่รัชกาลก่อน ครั้นเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่จึงปล่อยไป

ใหญ่ในพระนคร เจ้าเมืองเชียงตุงชวนข้าพเจ้าให้ทำสัตย์สาบาน
 เป็นมิตรไมตรีกัน ต่อหน้าพระพุทธปฏิมากรในพระอารามแล้ว
 เจ้าเชียงตุงชักชวนข้าพเจ้าให้ไปอยู่บ้านเมืองด้วยกัน จะได้ช่วย
 กันคิดราชการที่จะมาสวามิภักดิ์กรุงสยามนั้น ถ้ากรุงเมืองเชียงรุ่ง
 (จะลงมา) เมื่อใดจะให้ข้าพเจ้าเป็นผู้นำขุนนางลาวลงมากรุงเทพฯ
 ข้าพเจ้าตอบว่าไปกับท่านไม่ได้เป็นทางไกล แลทางบ้านคันธารนั้ก
 จะกลับทางทะเล เจ้าเมืองเชียงตุงตอบว่าถ้ามีโอกาสคราวใดที่ควร
 จะมีหนังสือไปถึงเจ้าฟ้าเชียงใหม่ ให้ทูลแก่พระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม
 ด้วย พุดกันเท่านั้นแล้วอยู่อีก ๘ วันพระเจ้าอังวะโปรดอนุญาต
 ให้เจ้าเมืองเชียงตุงแลเชียงรุ่งกลับไปบ้านเมือง แลให้เกณฑ์ดิน
 ประสิวาส่งมาสำหรับพระนครอังวะตามกำหนดแต่ก่อน แล้ว
 เพิ่มส่วยช้างขึ้นอีก เพราะเป็นแผ่นดินใหม่จะได้รักษาพระนคร
 อังวะด้วย เจ้าเมืองเชียงตุงแลเชียงรุ่งก็กราบถวายบังคมลาออก
 จากเมืองมันทลัรัตนภูมิอังวะใหม่ ไปยังประเทศแห่งตน^{๑๕} ฯ

๑๕ เมืองเชียงตุงแลเชียงรุ่งทั้ง ๒ นี้เป็นไทย พุคภาษาไทย ขึ้น
 อยู่กับพม่าด้วยความกลัว เพราะอยู่ใกล้อำนาจพม่า ถ้าเห็นอำนาจ
 พม่าหย่อนลงคราวใด ฤาเกิดอริกับพม่า ก็ชวนขวามาชั้น
 ไทย เป็นดังนี้ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

๑ เมื่อทัพเรือกลไฟอังกฤษ ๓ ลำถึงหน้าเมืองมณฑลรัตนกภูมินั้น
 จัดแจงเกณฑ์กองทัพรักษาพระนคร ฝ่ายราษฎรก็บ้วนบั้นระตำ
 ระสายไม้ปรกติ ฝ่ายข้าพเจ้าอยู่ที่เมืองมณฑลรัตนกภูมิดูได้ ๖ ปีเมื่อ
 มีเหตุบ้านเมืองไม่เป่สุขคังนั้น ข้าพเจ้าก็ลาท่านเสนาบดีแล
 เศรษฐีที่อุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงข้าพเจ้ามาได้ ๖ ปีว่าจะกลับมาปรนนิบัติ
 บิดามารดาซึ่งเป็นผู้มีพระคุณอันใหญ่ยิ่ง ท่านเสนาบดีก็ให้ใบ
 ขอมอนุญาตให้ออกจากเมืองได้ โดยสะดวก แต่ไม่ได้กราบทูล
 ดาพระเจ้าอังวะ เพราะมีราชการบ้านเมืองไม่สบาย ข้าพเจ้า
 ก็รีบเร่งมาลงเรือกลไฟเมลี่ ซ่อนันตอออฟโอะรอนล่าเดิมที่ข้าพเจ้า
 เคยมาแต่ก่อนนั้น ลงเรือไฟมาแต่เมืองมณฑลรัตนกภูมิมามาก
 อยู่ที่เมืองร่างกุงหลายวัน แล้วลงเรือกลไฟโดยสามมาจากเมือง
 ร่างกุง ขึ้นพักอยู่ที่เมืองทวายคอยเรือกลไฟไม่มีมา ข้าพเจ้า
 ต้องขนบกเดินแต่เมืองทวายข้างข้างแควียนส่งเป็นตอน ๆ พัก
 ร้อนแรมมาถึงเมืองกาญจนบุรี พระยากาญจนบุรีรับรองเลี้ยงดู
 โดยปรกติ แล้วเดินมาแต่เมืองกาญจนบุรี มาถึงพระแท่นแขวง
 เมืองราชบุรี แล้วตัดมาทางพระปฐมเจดีย์ ออกจากพระ
 ปฐมเจดีย์มาถึงกรุงเทพฯ ๑ ถวัน ๑๑ ๖ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศัก
 ราช ๑๒๔๑ ๗

